

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK

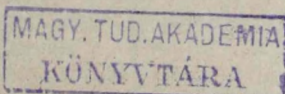
XXXIV

PREYER NEPOMUK JÁNOS

EGY ELFELEDETT BÁNÁTI NÉMET ÍRÓ

IRTA

BASCH FERENC ANTAL

BUDAPEST,
PFEIFER FERDINAND-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
(ZEIDLER TESTVÉREK)

1 9 2 7

166494

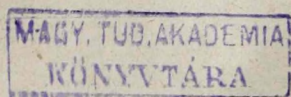
ADAM SZENTIVAN

ADAM SZENTIVAN

M. T. ADAM SZENTIVAN

1928. 2228.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Előszó	5
I. Preyer gyermekevei	7
II. A Bánát és Temesvár kultúrája a XVIII. században	10
III. Preyer tanuló évei; első költői kísérletei; hazatérése Temesvárra, házassága, első színpadi kísérlete, hírlapírói próbálkozása	19
IV. Preyer és a reformkorszak	29
V. Preyer mint Temesvár polgármestere	38
VI. 1848. Temesvár a Woiwodina idején	49
VII. Preyer újabb kísérletei a tudományos és drámairodalom terén	60
VIII. Preyer Gmündenben; lyrai költészete	71
IX. Temesvár magyarosodása	76
X. Temesvár a kiegyezés után	81
XI. Preyer mint epikus költő	88
XII. Preyer Ausztriában; utolsó két drámája; halála	90
XIII. Preyer írói méltatása; egyénisége, világnézete	101
Preyer N. János önálló munkái	111
Bibliographia	111

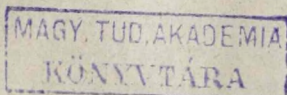
ELŐSZÓ

Preyer Nepomuk János a XIX. századi Temesvárnak egyik legtekintélyesebb szerepet játszó férfja és egyetlen számbavehető német írója volt. Mint ember és író egyáltalán nem zseniális kvalitású, nem is feltűnően nagy horderejű, de tagadhatatlanul nagyobb jelentőségű, mint első hallomásra, vagy avatatlanságból hinnők.

Vele indult meg a mult században a bánáti német irodalmi tevékenység három emberöltői hallgatás után s vele is dőlt ki a nyolcvanas évek elején.

Életének főbb vonásai Temesvár XIX. századi korképének tipikus jellegét tárják fel; életfolyása és magatartása szinte hű chronometere a városi német lakosság politikai, kulturális és társadalmi beállítottságának.

Ha Preyer N. János nem nyúlt is bele, gyökeresebb változásokat idézve elő, sem a temesvári politikai, sem kulturális életbe, sőt ha néha el is tűnik ebben, reprezentatív helye a magyarországi németiség szellemi történetében minden kétségen felül áll. Ez ad értelmet és jogosultságot ennek a munkának is, amely vele és azzal a miliővel foglalkozik, amelyben élt és működött.

I. PREYER GYERMEKÉVEI¹

„Tekintetes Nemes és Vitézlő Preyer Nepomuk János”² 1805 október 28.-án született az Isten hátamögötti kis garnizonvároskában, Lugoson. Apja, Preyer György, ugyanott a kincstári számtartóság tisztviselője volt. Ez a Preyer György — szükségnek tartjuk ennek kiemelését — nem a Bánát szülöttje volt. Polgári származású bécsi családnak volt a sarja, akit nyugtalan vére és némileg a kényszerűség is üzött erre az oly kevert népektől lakott telepes vidékre, „um da sein Glück zu suchen”, — mondja róla fia.³ Édesanyja, a nemesi származású von Leyritz császári kapitány korán árvaságra jutott leánya,

¹ Preyer életére vonatkozó adatokat tartalmaznak:

„Biographische Skizzen.” Sajátkezű rövid életrajzi vázlat. — Jelenlegi tulajdonosa: Preyer Sándor ny. ezredes Tápiószele (Pest-vármegye).

Az ú. n. „Preyer Stiftung” iratai, amelyek a temesvári városi levéltárban fekszenek.

Franz Brümmer: Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten des XIX. Jahrhunderts. III. kiad. II. köt. 150—151. l. Leipzig, Philipp Reclam.

Wilhelm Heinsius: Allg. deutsches Bücherlexikon. IX. k. 142. l. — XII. k. 146. l. — XVII. k. 342. l.

Nagi-Zeidler: Deutschösterreichische Literaturgeschichte I—II. k. Wien-Leipzig. I. k. 1889. II. k. 1914. — I. k. 41. l.

idősb. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1906. XIV. k. 139. l.

Franz Wettel: Gedenkbblätter. („Deutschbanater Volksbücherei” 29. szám.) Temesvár é. n. 16—25. l.

Pesthy Frigyes: A világtörténet napjai. Pest 1870. II. k. 528. l.

² Bellai József: Temesvár története. (Kéziratként a temesvári Városi Könyvtárban). 100. l.

³ Preyer N. János: „Biographische Umriss”. Mint írói kéziratanyag: Preyer Sándor ny. ezredes tulajdonában, Tápiószele.

1783-ban született a délvidéki Versecen. 1804-ben vezette Freyer György oltárhoz. János volt elsőszülött gyermekük.

Preyer János maga említi kurta életrajzi vázlatában, hogy az apja birtokában levő, családfájukra vonatkozó iratok szerint, őseik 300 évvel annak előtte „Kölln“ városának voltak polgárai és innen vetődött el az egyik ág Ausztriába. Őskereső buzgóságában, a név etymológiájából következtetve, Preyer egy esetleges angol leszármazást sem talált lehetetlennek.⁴

Preyer N. János tehát — ezt kiemelhetjük — azok közé a bánáti német írók közé tartozott, akik, mint Friedl, Hodl, Groschel, Gröber, Gruber⁵ frissiben idehelyezett vagy ideköltözött allochton szülők gyermekei voltak. Hogy Preyer János nem a Bánát sváb parasztságának fia, már abban is mutatkozik, hogy sem törekvéseiben, sem írásaiban nem domborodik ki semmiféle bánáti jelleg, mint például később Müller-Guttenbrunn Ádám-ban oly tipikusan. Az ő lelki gyökerei tényleg nem a Bánát földjéből és népéből nőttek ki, amint ezt még bővebben látni fogjuk.

Gyermekevei, amelyeknek jó darabját Lugoson töltötte, nem hagytak benne mélyebb nyomokat. Sem a táj, sem az emberek, akik körülvették, nem keltettek benne mélyebb, maradandóbb élményeket. Önéletrajzában csak egy pár sorral emlékszik meg erről az időről, ezekben is inkább a panasz és rokonszenvtelenség hangján, amire az eldugott szürke kis város szármalmas, vegetáló élete elég okot adhatott. Nem volt ott abban az időben semmi, ami kellemesen és üdítőleg hathatott volna egy csak kissé kényesebb igényű emberre. Maguk a hivatalnokok is, akiknek javarésze osztrákszarmazású volt, „fühlten sich wie in einer Verbannung und verliessen je eher desto lieber die langweilige Provinz.“⁶

Egy számbavehető kulturéletnek csak halovány árnyékát találjuk ezekben az elhanyagolt, megukra hagyott kis városkáiban. A túlnyomó számú román köznép, amely Lugoson már évszázadok óta a mindennapi kenyerén túl nem menő primitív létszükségletében vegetált, valóban nem hathatott serkentőleg a

⁴ Ugyanott.

⁵ Lásd életrajzaikat: Franz Wettel: Gedenklblätter i. munkájában, — Franz Wettel: Biographische Skizzen. „Deutschbanater Volksbücher“ 6. sz.

⁶ Gerhard Gesemann: Das Deutschtum in Südslavien. München, 1922. 3. l.

közállapotoknak javulására. Preyer János gyermekévei tehát valóban, ha a családi élet otthoni örömeitől eltekintünk, nagyon siváran teltek itt el. Az önéletrajzíró korosabb férfi fájdalmasan panaszolja, hogy az „Unterschule” oktatása oly gyatra volt, hogy apja kénytelen volt egy magániskolába is még beiratni, amely akkoriban egy minorita szerzetes, Páter Richardus, vezetése alatt állott Lugoson és tanítványait legalább az írás-olvasásra tanította meg.

Tíz éves lehetett a fiú, amikor apját az egész család nagy örömeire a Temesvár melletti Temesrékásra helyezték át, mint „Kameralherrschaftlicher Reutmeister”-t, ahol rövid időre rá, a férfikor kezdetén, 1816-ban a halál kiragadta övéi köréből.

A gyermek Preyer életében most szinte kedvező változás állott be. Még apja halála évében özvegy édesanyja a temesvári német gimnáziumba iratta be, ahol nemcsak komoly szorgalmával, hanem koraérett tehetségével is csakhamar kitért a többiek közül. Korai tudásszomját és művelődésvágyát azonban ez az intézet sem tudta kielégíteni.

Ez időtől kezdve Preyer János élete szorosan, szinte organikusán hozzászövődik ehhez az oly különös délvidéki városhoz. Ha el is fogja hagyni rövid néhány évre, vissza fog megint térni, hogy itt kezdje csendes pályafutását és felküzdje magát a város legelső polgárává, megosztva vele az idők szellemének gyakori változását, viszontagságait és híre örömeit és így tipikus képviselője legyen mindannak, ami falai között körülbelül két emberöltőn keresztül végbement.

Hogy ezt az időt és Preyer életét lényeges vonásaiban megragadhassuk, szükséges átpillantnunk Temesvár 18-ik századi történetén, amely alatt az a jellegzetes, minden más magyarországi várostól elütő helye és jellege kialakult és amely jellemezte abban az időben, amikor a fiatal Preyer először kezdett szerepelni benne.

II. A BÁNÁT ÉS TEMESVÁR KULTURÁJA A XVIII. SZÁZADBAN

1717-től, a török barbárság alól való felszabadulás évétől, 1778-ig a „Pannat” vagy „Temescher Banath” és Temesvár, mint annak „Landeshauptstadt”-ja, az osztrák korona tartományát képezte. Osztrák politikával kormányozták, német telepekkel civilizálták és organizálták ezt a törökök által rettenetes módon elkeletiesített, mocsaras parlaggá elhanyagolt Bánátot, amelynek képe akkoriban valóban fantasztikusan elriasztó volt. „Es glich einer Wildniss”, amelyben „grosse Moräste wechselten mit verwahrlosten, verwilderten Feldflächen, auf denen stellenweise elende Hütten nur zu erblicken waren.” — „Die nützlichen Tieren waren mit wenigen Ausnahmen ausgestorben, ... die Vegetation hatte fast vollkommen aufgehört.”⁷

Amíg a német telepes parasztság förtelmes betegségek, gondok, háborúk okozta dúlások és ezernyi megpróbáltatás dacára buján termő földeket „varázsolt” elő a miazmás posványokból, addig az osztrák hivatalnoki osztály a városokban (Temesvár, Versec, Fehértemplom) a német szellemet és szokást honosította meg.⁸

1778-ig, a két ízben is felújuló török háborúktól eltekintve, kirívó politikai események nem zaklatták a Bánát csendes hévvel reorganizálódó életét. Temesvár már abban az időben a Bánát Bécsének hírében állott, amelynek sorsát a bécsi kormány körültekintő dédelgetéssel intézte. Hirtelen változás az 1778-iki évvel állott be, amikor Mária Terézia, végre engedve a magyar rendek erőteljes és baljóslatú követeléseinek, az elkobzott déli tartományt ismét visszacsatolta az anyaállamhoz. Egy évre rá hurcolkodott a megye és a város területére „az új magyar elem”,

⁷ Rosenfeld Mór: Emléklap Temesvár szab. kir. város centenáriumi ünnepélyéhez. Temesvár 1882. 28. lap.

⁸ Franz Griselin: Versuch einer politischen u. natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats. I—II. k. Bécs, 1770. — Leonhard Böhm: Geschichte des Temeser Banats. I—II. k. Leipzig, 1861. — R. Fr. Kaindl: Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. Gotha, 1907. II. k. 327—1. — Adam Müller-Guttenbrunn: Deutsche Kulturbilder aus Ungarn. 4—23. l. (II. kiadás. München-Leipzig. 1904).

a nemesség, amely azonban egyelőre még egy egészen különálló „szigetecskét képezett a német polgársággal szemben”,⁹ amely eddig osztrák supremátia alatt teljesen német szellemben szervezte önmagát.

Az 1780-ik évtől kezdve hol élesebben, hol lanyhábban észrevehető a vármegye sorsát intéző magyar nemesség, — amely természetesen rendületlenül képviselte a tősgyökeres magyar nemzeti szellemet és akaratot — és a város ügyeit vezető német polgárság egymástól idegenkedő, sokáig állandóan hideg, egymás iránti rokonszenvtelen magatartása.

Nincs az a politikai, kulturális és közigazgatási jelenség, amelyből ez a szembenállás ki ne ütköznék. Megindul a kölcsönös vetélkedés, amelynek végső eredménye végül is csak fokozott hasznos tevékenység, amelynek a város magas civilizáltságát köszönhetette.

Ez a kényszerű szembenállás akkor még egészen természetes tünet volt, amit a történeti távlat ma teljesen megértet velünk. Hiszen az idegenkedés az egymást még nem értő, nem ismerő népek féltékeny természetéből fakadt, az ellenségeskedés pedig egyrészt a magyar nemesség nemzeti és osztályöntudatából, másrészt a nemzetiségek, főleg az elsősorban számbajövő városi polgári némettség 61 éves osztrák-bánati múltjából. A homlokegyenest ellenkező ideológiák összeférése és közös munkához való alkalmazkodása lemorzsolódó évtizedeket és egy kivénülő generációt követelt meg.

A XVIII. század végéig a nemesség Temesvárt eleve a „germanizátorok tűzhelyének” tekintette. Lehetetlen állapotnak tartották, hogy polgármesterei és országgyűlési képviselői ne tudjanak magyarul, mint ahogy tényleg nem tudtak. Elkeseredtek azon, hogy a városi hivatalokban a német nyelv volt a hivatalos, hogy „a városi jegyzőkönyveket németül vezették”,¹⁰ hogy nemcsak a társadalmi életben és kulturában dominált a német jelleg, hanem néha átcsapott még politikai térre is, vagyis,

⁹ Berkeszi István: Társadalmi és kulturális viszonyok Temesvárott. „Délmagyarországi Tört. és Régész. Értesítő.” 1900. év. 55. lap.

¹⁰ Berkeszi I.: Temesvár szab. kir. város kis monographiája. Temesvár 1900. 86. lap.

hogy a polgárok az idomuló buzgóságnak még csak a halovány jelét sem adták.

Hogy ennek a felette veszélyesnek tetsző német szellemnek elharapódzását megállítsák és hatását összezsugorítsák, 1782-ben a végsőkéig elleneztek Temesvár városának a megye fennhatósága alól való becikkelyezését.¹¹

Ez az inkább politikai, mint kulturális szembenállás és öröklődő idegenkedés körülbelül 1810-ig tartott és addig minden karöltve igyekező együttműködést megíúsított. Temesvár városa szükségyszerűen megmaradt, nemcsak addig, hanem azután is, német jellegében.¹² Itt székeltek állandóan a magyarul sem értő császári várparancsnokok, (még a kiegyezés utáni időkben is), itt állomásozott a központi osztrák garnizon, amelynek tisztjei a város élénk és kedélyes társadalmi életében hangadó szerepet játszottak. A társadalmi életben így természetesen a német hang, szokás és modor domborodott ki, hiszen a megyei nemesség eleinte csakis a választások és tanácsulések idejére „szökött” be a városba. A német lakosság azonban teljesen ott-honosan érezte magát saját városában, amelyet állandó büszkeséggel tekintettek apáik új alapításának. „Allgemein wird die Stadt ‚Klein-Wien‘ genannt, und zwar mit Recht. Der Landespräsident mit seinen 8 Räten und eine grosse Zahl hoher Beamten samt ihren Gemahlinnen stammen aus Wiener Hofkreisen. Grafen, Barone und Ritter gab es in erheblicher Anzahl. Der Glanz ihrer Haushaltungen, ihre feinen Sitten regten die Bürgerschaft zur Nachäffung an.”¹³

Tisztán homogén jellege azonban Temesvárnak még sem volt. Erősen tarka élet jellemezte mindig a várost, hiszen a lakosság zömét képező németeken kívül laktak itt „Wallachen, Raitzen, Armenier, Juden”, lotharingiai franciák, görög kalmárok, egynehány spanyol család is; a tekintélyes és reprezentáló magyar nemességen kívül lassankint kezdett magyar köznép is letelepedni a külvárosokban. Ha az 1735-ig terjedő polgárlistán

¹¹ Rosenfeld i. m. 24. l.

¹² Berkeszi I.: Társadalmi élet Temesvárott a XVIII. században. („Dél-magyarországi Tört. és Rég. Értesítő.” 1902. év). 109. l.

¹³ Leo Hoffmann: Kurze Geschichte der Banater Deutschen von 1717 bis 1848. Temesvar 1925. 67. l.

a magyarok száma a 326 német „Bürger“-rel szemben mindössze csak három volt¹⁴ és 1778-ban is csak 5—6 százalékat tette ki az összlakosságnak, 1810 körül ez az arányszám már 15—20-ra szökött fel. Találóa n mondja Berkeszi, hogy „egy-egy vásáron valóságos bábeli nyelvzavart hallhatott a látogató.”¹⁵

Egyébként Temesvár egy tipikusan gazdag és csinos város benyomását keltette még a legkényesebb nyugati utazókban is.¹⁶ Hogy a kulturális állapotok nem állottak egészen egyenes arányban Temesvárnak oly feltűnő civilizáltságával, már nem egyszerű feltűntették történetírói. Már a XVIII. század végén, egy éles szemű bécsi utas egy kurta mondattal így jellemezte Temesvárt: „Tudományosság ugyan nem honol itt, de annál több egyszerű, józan ész és jószívűség.”¹⁷

Ha tudományosságon magasabb szellemi kultúrát és produktivitást értünk, akkor ez a kijelentés megállhatja helyét. Hogy miért volt ez így, annak egyébként egyszerű a magyarázata. A bevándorolt német lakosság, hivatalnokok, iparosok és a majorok — mai városrészek — parasztsága annyira el volt foglalva az otthonalapítással, a gazdasági és anyagi helyzet megalapozásával, hogy ebben minden ereje felemészthődött. A letelepedés első évszázada az akklimatizáció korszaka volt. Magasabb szellemi kulturáráról itt egyelőre még korai volna beszélni. A XVIII. század első két harmadában valóban még kevés bázisát találjuk a Bánátban az akkori német összkulturának. Hogy ez még egyáltalán nem jelent abszolút kulturális sivárságot, egynehány adattal bizonyíthatjuk. Az 1753-ik évi augusztus 15-iki városi jegyzőkönyv például tagadhatatlan tanúságot tesz arról, hogy Temesvár falai között német színtársulat tartózkodott.¹⁸ 1776-ban alakítják át az időközben megszűnt szerb magisztratusi hivatal nagytermét Thália állandó helysé-

¹⁴ Berkeszi I.: Temesvár szab. kir. város kis monographiája. 63 — 1.

¹⁵ „ „ Társadalmi és kulturális viszonyok Temesvárott a XVIII. sz. végén. 54. l.

¹⁶ Berkeszi I.: Gróf Hoffmannsegg utazásai Magyarországon 1793—94. Olcsó Könyvtár 231. szám.

¹⁷ „ „ Társ. és kult. viszonyok Temesvárott. 60. l.

¹⁸ Rosenfeld i. m. 24. l. — Leo Hoffmann: i. m. 65—66. l.

gévé;¹⁹ 1795 pedig az egész épületet alakítják át az állandó német színház számára, hogy majdnem egy egész évszázadon át, „mint a német kulturának bevehetetlennek látszó vára”²⁰ minden megpróbáltatáson keresztül, dacolva a legmostohább időkkel is, teljesítse hivatását.

A színházi kultusz szeretetteljes istápolása tipikus vonása a temesvári német polgárságnak, amelyről Fekete Mihály túlzott elfogultsággal mondotta, hogy nagy többségében Bécs „züllött és idedeportált” elemeiből került ki.²¹

Tagadhatatlan csak az, hogy a temesvári német lakosság-nak, amelyet némi bécsies gondatlanság mindig jellemzett, nélkülözhetetlen igénye volt a deszka, ahol „valódi bécsiességgel” először is a balettet honosították meg. Hogy az epikureista, de kényes közönség nem érte be sem a látványos balettel, sem a divatos katona- és rablódarabokkal, lovagi drámával, sőt még a hatásos „Haupt- und Staatsaktion”-okkal, attrakciós bécsi bohózatokkal sem, habár az utóbbiakat szerfelett kedvelte, bizonyítja, hogy 1790 után hetenként néha négy operát és daljátékot is megkívánt színpadán.²² A „Singspiel” volt mindvégig a temesváriak kedvenc műsordarabja. A közönséges és raffinált vagy éppen szentimentális társalgási színművek is sebtiben akklimatizálódtak. Schickaneder, Iffland és Kotzebue voltak jóideig a favoritok. 1796-ban azonban már Mozart „Zauberflöte”-jét is ott találjuk a műsoron.²³

Figyelemreméltó kulturára vall az is, hogy, ha nem is poli-

¹⁹ Időrendben a temesvári a magyarországi német színházak között a negyedik helyen állott. Gragger Robert tehát tévedett, amikor a kassai német színházat, amely csak 1781-ben kezdte meg szerepét, elébe helyezte a temesvárinak. (Lásd: Nagl-Zeidler: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. II. kötet, 1030. l.)

²⁰ Berkeszi I.: Temesvár színészete a XVIII. században. 19. l. Temesvár 1898.

²¹ Fekete Mihály: A temesvári színészet története. 3. l. Temesvár 1911.

²² Az adatok jórészt Berkeszi és Fekete i. munkái szolgáltatják 1830-ig; sajnos ők inkább csak kronológiát írtak és sem a műsort, sem a színészet ügyét nem tárgyalták. A többi adatot a hírlapokból merítettem. Egy-két adattal szolgált még: Barát Armin: Die königliche Freistadt Temesvár. Temesvár, 1902. 244–45. l.

²³ Leo Hoffmann i. m. 114. l.

tikai tartalommal, de még volt Temesvárnak már a XVIII. században is a maga hírlapja, a Heimerl által 1771-ben megindított „Intelligenz Blatt”, amely időrendi sorban hazánkban ötödik hírlapja volt s oly időben indult meg, amelyben magyar nyelvű lap még nem volt.²⁴ A XVIII. század végéről még két másik német lapról is tudomásunk van; ezek azonban nem tudtak sokáig fennmaradni. 1848-ig azonban nem volt olyan év, amelyben legalább egy lap ne lett volna.

Nem sokkal a Bánát visszafoglalása után, 1725-ben, állították fel osztrák jezsuiták az első gimnáziumot is Temesvárott, amelyet 1789-ben az Arad-megyéből Temesvárra szegődött piaristák vettek át. A tanítás a négy osztályból álló jezsuita gimnázium eleinte még latin nyelvű volt, amelyet a német csak nehezen tudott háttérbe szorítani.²⁵ A magyar nyelv tantárgyszerű tanítását a piaristák kezdték meg először 1791-ben, hogy egyúttal 1806-ban felszaporítsák az osztályok számát hatra.

Temesvárnak a tanügy terén egyébként is mindig központi szerep jutott; még a bánási szerb és román iskolák főigazgatói is állandóan itt székeltek.²⁶ Meglepő eredményről tesz tanúságot a bánati német községek iskoláiról fennmaradt statisztika, amelyet Leo Hoffmann állított össze.²⁷

Természetesen ennek a derűs képnek megtaláljuk az árnyoldalait is: az irodalom és a tudományok iránt való részvétlenséget és a szellemi tevékenység hiányát. Egy Lehmann nevű német utazó 1785-ben például teljesen érthetetlennek találta, hogy Temesvárott olyan feltűnően keveset olvasnak.²⁸ Ezzel szemben azonban Johann Th. Trattner, a Monarchia egyik legismertebb nyomdavállalkozója és így Lehmann-nál megbízhatóbb tanú, már 1783-ban „elég fontos helynek találta Temesvárt”, hogy itt egy politikai lapot indítson és könyvkereskedést nyisson.²⁹

²⁴ *Pesthy Frigyes*: Műveltségi állapotok Temesvárott a XVIII században. Századok, 1877. év, 56. l.

²⁵ *Leo Hoffmann*: i. m. 63—65. l.

²⁶ *Margalits Ede*: Szerb történelmi repertorium. Budapest, 1918. 545. l.

²⁷ *Leo Hoffmann*: i. m. 63—65. l.

²⁸ *Lehmann's Reise*, Leipzig, 1785. 23. l.

²⁹ *Berkeszi I.*: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. 6.—7. l.

Még tekintélyesebb színvonalra állítja be a temesvári és általában a bánáti német társas és intellektuális életet az 1775—1779 között Versecen tartózkodó Johann Gottfried von Bretschneider ismert német írónak 1776-ban Nicolai-hoz intézett levele, amelyben többek között ezt írja: „Hier in Werschetz ist Konzert und Ball, in Temesvar Schauspiel. Am letzteren Ort kommen Wochenschriften heraus und es giebt schöne Geister, die sich in Fraktionen theilen, theils Goetheaner, theils Wielandianer sind.“³⁰ „Hier ... lebe ich herrlich und ... in Freuden ... Ich bin hier (Versec) ein zweiter Unterkönig“ — írja más helyen megint.³¹

Különös, amíg a temesvári német színház felette korán, szinte hihetetlen könnyűszerrel helyezkedett el az össznémet színházi kultúra körfolyamába, amely Bécsből indulva ki, Pozsonyon³² és Pesten át,³³ az erdélyi szász színpadon át Bukarestig húzódott le³⁴ és tagadhatatlanul nyugati atmoszférát és kultúrát honosított meg, addig az egykorú hazai német tudományos törekvésekből, akadémiai és folyóirati tevékenységből Temesvár teljesen kimaradt. Ha a korán Németországba szakadt Friedelt figyelmen kívül hagyjuk, úgy az írói és tudományos hajlamnak a XIX. század második negyedéig semmi jelet sem találjuk itt. Joseph Stein méltán nevezi „ein allgemeiner Stillstand“-nak ezt az időt.³⁵

Amíg ugyanis 1760 után Pozsonyban a „Pressburger Zeitung“ már szépirodalmi melléklettel jelent meg, az „Allgemeine deutsche Zeitung“ pedig egész Európából hozta híreit, Temesvárott és a Bánátban remény sem lehetett hasonlókra.

Majd amikor Windisch Gottlieb Károly, Pozsonynak évekig polgármestere, megalapítja az „Ungarisches Magazin“-t,

³⁰ *Wettel, Franz*: Biographische Skizzen. „Deutschbanater Volksbücherei“ 6. sz. 68. l.

³¹ *Leo Hoffmann*: i. m. 68. l. és 119. l.

³² *Heppner Antal*: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. 38 l. Pozsony, 1910.

³³ *Kádár Jolán*: A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Budapest, 1913.

³⁴ *Dr. Eugen Fieltsch*: Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. Archiv für Siebenburg. Landeskunde. 1887.

³⁵ *Nagl-Zeidler*: i. m. II. k. 1069. l.

amelybe hazánk minden németlakta tájáról szállingóztak be dolgozatok,³⁶ a Bánát még mindig annyira el volt foglalva gazdasági és szociális helyzetének megszilárdításával, hogy a szellemi munkában való részvételre még mindig nem volt sem ideje, sem kedve.

Nem állott be e téren változás az új század beköszönésével sem, amikor a „folyóirat és akadémiát alapító mozgalom” áterelődött Pestre és Schedius Lajos megindítja „Zeitschrift von und für Ungern” című, hazánknak akkoriban „legsúlyosabb” folyóiratát, amely még a külföld szemében is tekintélyt tudott kelteni maga iránt.³⁷

A Bánátnak még mindig nincs sem számottevő költője, sem tudósa, sem irodalmi orgánuma. A műkedvelő német költő Gruber József, csatádi plébános (Lenau keresztelője)³⁸ mellett a Stájerországból Versecre beszármazott Joachim Hodl, katolikus lelkész az egyedüli bánati költő ezen a dús tájon, akinek a létért való küzdelemben maradt még annyi felesleges életkedve, hogy 1790—1792 között megírja latin hőskölteményét, a „Musa Werschetzienzis”-t.³⁹

A XVIII. században, de még a XIX. század első harmadában is, Temesvárott a város anyagi jólétének és nívós civilizált-ságának megfelelő irodalmi és tudományos élet kifejlődéséhez egyébként hiányzott még majdnem minden kellék. Hiányzott elsősorban a homogén miliő, a szellemibb munkaakarat méltánylása és támogatása, főleg pedig az, amit „szükséges hangulat”-nak nevez Karl Lamprecht, amelyet viszont csak egy kollektivebb és spontán szellemi szükséglet teremthetett volna meg. Nem hiányzott épen az impulzus, hiszen a városnak korszerű színházán kívül volt tekintélyes társadalmi élete is, amelyet azonban erősen jellemzett még az irodalmi részvétlenség. Az irodalmi elmaradottság oka egyébként, mint már az „Ungarische Miscellen” írója hangsúlyozta, „in der Schwierig-

³⁶ Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok tört. 1810.-ig. Budapest, 1915. 44. ll. — Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom tört. Budapest, 1926. 388. ll.

³⁷ Zuber M. i. m. 77. l. — Pukánszky B. i. m. 391. l.

³⁸ Leo Hoffmann i. m. 118. l.

³⁹ Nagl-Zeidler i. m. II. k. 1064. l.

keit der Verbreitung unserer literarischen Nationalprodukte" is keresendő.⁴⁰

Jellegzetes színében látjuk magunk előtt az egész lokális korképet, ha elgondoljuk, hogy Temesvár ugyanabban az időben Magyarország négy legtekintélyesebb városa közé tartozott, amelyről Joseph von Dorner azt írhatta: „Es ist eine sehr schöne ... freundliche Stadt ... alles verleiht ihr etwas Grossartiges.”⁴¹

Temesvár társadalmi élete a XIX. század belépésével mind nagyobb-szerű méreteket öltött. A „Zivillkasino”-ban ép olyan élénk élet pezsgett, mint a tekintélyesebb „Militär Casino”-ban.

Temesvár már ebben az időben nevezetes koncertváros hírében állott. Vendégfogadói, mint a „Trompeter” vagy a „Sieben Kurfürsten” pedig az egész monarchiában közismertek voltak.

A több évtizedes megszokás összefonta-szötte lassankint az egymásnak nyelvileg-műveltségileg heterogén, más-más élet-felfogású lakosságát. A magyar nemesség és német polgárság érzéseinek és érdekeinek végül is szükséges egységesítése érdekében 1800 után mind gyakoriabbakká váltak a közös összejövetelek, mulatságok és állandó bálók, amelyeket rendszerint a megyeház nagytermében tartottak meg. A lakosság minden rétege képviselve volt itt: magyar, német, szerb, jövevény idegen, csak épen a zsidóság volt még jóideig kizárva minden nyilvános társadalmi életből. A magyar nemesség megtanul németül, sőt buzgó istápolója a helyi német színháznak is, egynehányuk, mint Klapka József, német lapot is indít, sőt német kölcsönkönyvtárt is állít fel.⁴²

A német lakosság is véglegesen beletörődik az új idők szellemébe és ha kulturális ügyeiben továbbra is ragaszkodik tekintélyes multjához, alkalmazkodása politikai téren annál tökéletesebb lesz. 1848-ig azonban még mindig megtörtént, hogy „Ungarn, die eine deutsche Frau in der Absicht nahmen, sie zu magyarisieren und dadurch dem Vaterland eine Seele zu retten, selbst entnationalisiert wurden.”⁴³

⁴⁰ Zuber Marianne i. m. 95. l.

⁴¹ Joseph von Dorner: Das Banat. Pressburg, 1839. 126. l.

⁴² „Banater Zeitschrift”. 1828. 72. szám.

⁴³ „Temesvarer Wochenblatt”. 1848. 9. szám.

Ezek azonban a szórványosabb esetek. A nemesség a német polgársággal való összeszokása és az uralkodó német jellegbe való beletörődése után is hű maradt eredeti nemzeti szelleméhez. A megyei hivatalok amúgy is teljesen az ő kezükben voltak; idővel azonban a városi ügyek vezetésében is előkelő szerephez jutottak: Tessényi József 1816—1819-ig, Klapka József 1819—1833-ig volt Temesvár polgármestere.⁴⁴

A németség domináló szereplése csak apránként halványodik, egyenes arányban a nemesség politikai és közeleti szereplésének növekedésével és a városi német intelligencia új generációjának organikusan szokásszerűvé váló asszimilálódásával. A német szellem és jelleg leszorulása először politikai téren nyilvánult, miután hagyományos kultúrájából csak lépésről-lépésre engedett. A színház, az iskolák, a hetilap, sőt a hivatal nyelve is továbbra is megmaradt németnek.

III. PREYER TANULÓ ÉVEI:

ELSŐ KÖLTŐI KISÉRLETEI, HAZATÉRÉSE TEMESVÁRRA,
HÁZASSÁGA, ELSŐ SZINPADI KISÉRLETE,
HIRLAPIRÓI PRÓBÁLKOZÁSA

Ilyen miliőben találja 1816-ban a tizenegy éves Preyer János Temesvárt. A német gimnázium, amelynek tanítványául felvették, a város büszkeségét képezte akkoriban. Hogy Preyer sok kivetni valót talált az intézet egész módszerében, az természetes. 1816 körül mindenestre megfelelt eléggé nehéz rendeltetésének.

Korán kifejlődött irodalmi és nyelvérzékével a fiú, aki egyelőre abban lelte örömét, hogy a koraérettség mohó örömeivel esett neki a latin klasszikus auktorok műveinek, csakhamar felkeltette tanítói figyelmét. A nemrégiben elhunyt Szentkláray Jenő dr., temesvári prépost-kanonok, mondotta Preyerről, hogy élete végéig ép olyan kifogástalanul, csodálatos könnyedséggel és csinnal beszélt latinul, akárcsak magyarul.¹

⁴⁴ Karl Schäffer: Kurzgedrängte Monographie der königl. Freistadt Temesvar. Temesvár, 1882. 52—55. l.

¹ Szentkláray Jenő dr. prépost-kanonoktól Temesváron 1925. év nyarán kapott értesítés szerint.

A hat osztályú gimnázium elvégzése után a fiatal Preyer két teljes évre Szegedre került, ahol a Lyceum filozófiai fakultásának rendes hallgatója volt. Itt Szegeden, ebben a színmagyar városban, ebben a csendesen vegetáló ősi magyar környezetben tanult meg Preyer János kifogástalanul magyarul beszélni és írni.

Érdekes, 16 éves koráig Preyernek alig volt tudomása a német irodalomról. Német szépirodalmi munkát Temesvárott nem látott. „Ich hatte bisher keine Ahnung von der deutschen oder einer anderen lebenden Literatur” — írja önéletrajzi vázlatában. A gimnáziumban a fősúlyt a latinra fektették s ha valamit valóban elhanyagoltak, az a német irodalom volt. A színház épületét is csak kívülről látta a gimnazista, mert küszöbének átlépése szigorú iskolai tilalom alatt állott.

Szegeden történt azután az a nagy esemény, hogy egy másik „*Studiosus philosophiae*” kezébe juttatta az első német irodalmi könyvet, Kotzebue „*Bruderzwist*” című tragédiáját, amely teljesen felkavarta a fiatal diák lelkét. „*Der Eindruck auf mich war ein grosser und von diesem Tage an hatte ich keine Ruhe mehr.*” „*Ich warf mich mit hitziger Begierde auf ein jedes Buch, dessen ich habhaft werden konnte und verschlang es.*”²

Csak most fakadt belőle az első költői hév és sóvárgás. „*Ich wollte auch dergleichen machen und schmiedete die jämmerlichsten Knittelverse.*”³

Számolva a boldogulás minden reális lehetőségével és mindenekelőtt egy biztos, kifogástalan polgári jövőt tartva szem előtt, Preyer János ezután a jogi tanulmányok megkezdésére szánta rá magát. Jog tanulmányainak első évét Nagyváradon, a másodikikat a pozsonyi Akadémián végezte, ahol tanuló éveinek 1824-ben búcsút is mondott.

A Nagyváradon töltött év nem hagyott benne mélyebb nyomokat, annál jelentősebb későbbi fejlődésére nézve a pozsonyi esztendő. Dacára annak, hogy a szellemi élet Pozsonyban a XIX. század elején már sokat veszített élénkségéből és már észrevehetően elmaradt Pest mögött, ahová a hazai német iro-

² „*Biographische Umriss.*”

³ „*Biographische Umriss.*”

dalmi és szellemi mozgalom centralizálódott, Preyer még mindig sok impressziót kapott itt. Elsősorban a német színpad révén, amely közvetlenül Bécsből táplálkozott.⁴ A „Pressburger Zeitung” és az ebben az időben megjelenő szépirodalmi mellékletek („Unterhaltungsblatt”)⁵ is serkentőleg hathattak reája.

Preyer azután egy egész évet nevelői állásban töltött el. Két hónapig mint „Correpetitor” a füleki Cebrián gróf legkisebbik fia mellett tartózkodott, majd 16 hónapot töltött egy barsi nemesnek házában nevelői minőségben.⁶

Tovább azonban ilyen alárendelt helyzetben már nem bírta el az életet. Megvalósításra váró gyakorlati és költői tervei végre is visszatérték Temesvárra. Két helyen is kezdte meg 1825-ben az előírással joggyakorlatot: a vármegyénél és egy magánügyvédnél. Két évi temesvári tartózkodása után, 1827-ben, ismét felutazott Pestre, ahol felvétette magát a „Causarum Directorates”-be, hogy jogi képzettsége hiányait kiegészítse. Egy évi pesti tartózkodás után jelentkezett az ügyvédi vizsgára, amelyet dicséretes sikerrel le is tett. „Ich trug das Preclarium davon.”⁷

Ebbe az időbe esik a 23 éves ügyvédjelöltnek első irodalmi szereplése is. Itt Pesten kezdte meg költői pályafutását apró névtelen németnyelvű cikkekkkel és szerkesztői segédkezéssel. „Während dieses Aufenthaltes in Pest, nahm ich an der Redaktion des damaligen belletristischen Blattes „Iris” teil und beschäftigte mich auch mit kleineren literarischen Arbeiten.”⁸ Ez az „Iris”, melynek munkatársai Anastasius Grün, Feuchtersleben, Seidl, Frankl, Majláth János gr., Hugo Károly, Toldy Ferenc voltak többek között, a „Pannonia” és a „Spiegel” mellett hazánknak akkoriban legjelentékenyebb német folyóiratát képezte.⁹

Bármennyire is inyére volt Preyernek a pesti tartózkodás, a megélhetés gondjai csakhamar arra kényszerítették, hogy otthagya hazánk szellemi életének központját.

⁴ Pukánszky B. i. m. 459. l., 463. l.

⁵ Ugyanott.

⁶ „Biographische Umriss.”

⁷ Ugyanott.

⁸ Ugyanott

⁹ Pukánszky B. i. m. 458—59. l.

1828-ban Preyer visszatért Temesvárra és még ugyanabban az évben ügyvédi irodát nyitott. A kezdet nehézségei azonban rövidesen kiábrándították az ügyvédi gyakorlatból és így 1830-ban a szab. kir. város szolgálatába állott. A vármegye ezidőtájt még nem volt a polgári fiatalság érvényesülésének alkalmas helye. Még színmagyar ifjak is, mint Pesthy Frigyes, távoltartották magukat 48 előtt a rendi hagyományokat óvó vármegyétől. A városháza azonban épen a helyi német tanult ifjúság érvényesülési terepe volt; hiszen az ő apáik és elődeik nyomán fejlődött itt ki az állhatatos polgári hagyomány, amelybe Klapka József ép úgy beleilleszkedett, mint Koronghy József polgármester (1833—1844) is.¹⁰

Abban az időben, amikor Preyer a város szolgálatába lépett, Klapka József állott a város élén. Az öregedő polgármester — az akkori Temesvárnak nemcsak legtekintélyesebb, de valóban legműveltebb egyénisége — már közelebbről ismerte a fiatal Preyer Jánost. 1828-ban a kész emberként Pestről hazatért Preyer Klapkának nagyszabású tervvel megindított „Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel Künste und Gewerbe” című hetenként kétszer megjelenő lapjában közölte lírai költeményeit, sőt nincs kizárva, hogy a lap szerkesztésében is segédkezett a nagy elfoglaltságú Klapkának. Sajnos Klapkának ezzel a valóban jobb sorsra érdemes lapjával még kevesebb szerencséje volt, mint a már 1809-ben életre keltett „Tagesbericht” nevű hetilapjával.¹¹ Mindössze hetvennyolc szám jelent meg belőle, ezeknek is ma már legnagyobb része elkallódott.¹²

Preyer János irodalmi szereplése, — az „Iris” szerkesztésében kifejtett névtelen segédkezésétől eltekintve — tehát a líra terén indult meg. Egy 1835-ben összeállított és a költő hagyatékában megőrzött tartalomjegyzék összesen 55 költemény címét tartalmazza, amelyeknek szerzési ideje 1827 és 1831 közé esik. Valószínűleg ezeknek jó része meg is jelent 1828-ban Klapka József lapjában. Sajnos, a költőihagyaték csak a tartalomjegyzéket őrizte meg, maguk a költemények vagy elkal-

¹⁰ Karl Schäffer i. m. 52. l.

¹¹ Gabriel és Mangold: A temesvári könyvnyomdászegylet tört. Temesvár, 1890. 8. l.

¹² Berkeszi I.: A temesvári könyvnyomdászat és hirlapirodalom tört. 59. l.

lódtek, vagy ami valószínűbb, Preyer saját keze által pusztultak el.

Ilyen körülmények között természetesen nem lehet biztos ítéletet mondanunk erről az ifjúkori költészetről. A magányos tartalomjegyzék verscímei csak azt árulják el, hogy ez a fiatalkori költészet egyelőre válogatás nélkül minden témát megénekelt, amely költőiesnek mutatkozott: a tavaszt, az estét, a költőt, a harangszót, az álmot, az emelkedettséget, a harmóniát, szerelmet és barátságot, sőt egy leányrablást is. Itt még talá-lunk szerelmi költeményeket, amelyeket a férfiasabb költő már végleg elkerült. 1827-ből származik első szerelmi költeménye: „An die Geliebte”, „An Maja”. Hogy ki lehetett ez a Maja, akit még 1830-ban is megénekelt, nem tudjuk. 1829-ben „Laura” képezi egy ideig „Liebesglück”-jét.

Mindezek a költemények, lapszámmal és szerzési dátummal ellátva, egy teljes füzetet alkottak, amelyekkel talán szerzőjük nyilvánosság elé is akart lépni. Bizonyosat azonban nem tudunk.

Ebből az időből való az 1832 aug. 27-én elhalt költőbarátja búcsúztatására írt „Nachbrief an Anton Neshoda” című szonettje is, amely külön lapon nyomtatásban is megjelent Temesvárott és felette hüen adja vissza Preyer költői jellegét. Ez a költőiség „Sphärenharmonie” után szomjazott, mintegy megváltásul „für all' die Erdenmüh' und Kämpfen, Ringen”.¹³

Ha egyes költeményeiben a klopstocki hangulatot és hang-hasonlóság erősen szembeszökő is, a legtöbb mégis csak Schiller epigonizmusának jegyében áll. Az erősen kevert reminiscenciák dacára, a költő pompás ritmusérzéke már ezekben is szembe-tűnő. Nyelve már itt is ünnepélyes tisztságra törekszik, „gleich den Tönen der Aeolsharfen-spiele”. Nem annyira az érzelem spontánságából fakad ez a líra; inkább a tökéletes mérték, a klasszikus kiszabottság az, amely benne érvényesülni törekszik. A nyelvi és esztétikai harmonia az, amire a XIX. századi Bánát első próbálkozó német lírikusa törekszik. Schiller harmonikus idealizmusa hevíti a bánáti költőt, akinek verselete nyelvi kötöttségben még erősen oratorikus, patetikusan diszes, mint Klopstock lírája. A barokk cikornyassága és a rokoko áradozása is fellelhető benne. Az ethos azonban, amely ezekből a költemé-

¹³ Preyer irodalmi hagyatékában.

nyekből oly tiszta és komoly hangon csendül ki, minden kétségen felül nemes és őszinte volt. Szépség és harmonia voltak Preyer János ideáljai mindhalálig. Egyetlen egy kiszakított versszak is hűen bemutatthatja szerzőjét; például:

„Wie eines Lenzens schönste Blüthengänge
Des Todes wilde Stürme niederwehen,
So mußten Deine Tage untergehen,
Und all' die sanftbegeisterten Gesänge.“¹⁴

Hogy Klapka Józsefnek nagyon megnyerhette tetszését ez a komoly, de élénk észjárású, felette művelt, mély becsvágyú férfias ifjú, arra már az a körülmény is vall, hogy Preyer, aki épen az ő segítségével kezdte meg mint városi tiszteletbeli aljegyző („Honorär Vizenotar“) 1830-ban a városnál hivatalnoki pályafutását, a szokottnál rövidebb idő alatt lépett elő városi ügyésszé, hogy azután, ha nem is küzdelmek nélkül, de mégis csak gyors iramban tartson a legmagasabb állás elnyerése felé.

1830 október 28.-án, huszonötödik születésnapján, oltár elé vezette Nosedá Jozefát, egy temesvári gyógyszerész leányát, aki két évvel volt fiatalabb nála. A házasságot a temesvári belvárosi róm. kath. plébániában kötötték, teljes csendben, miután Török III. Antal püspök az előzetes kihirdetések alól felmentette őket. Preyer násznagyaként Klapka József polgármester szerepelt.¹⁵ Preyer felesége típusa volt a polgári meghitt családi élet után vágyakozó, de betegsége hajlamos, gyöngéd és gyöngye asszonynak, aki nagyravágyás és benső nyugtalanság nélkül lépett a családi életbe s mindhalálig „ugyanolyan jó feleség, mint jó anya“ maradt. Barátnéja, egy Seelenmayer nevű kisasszony, aki őt sok évvel túlélte, Wettel Ferenc, temesvári német írónak — aki Preyerre vonatkozólag több adatot szerzett tőle — mindig szelíd rajongással és az emlékezés visszaíró érzésével beszélt róla.¹⁶

¹⁴ Preyer N. János írói hagyatékából.

¹⁵ A temesvári belvárosi róm. kath. plébániai hivatal levéltárának adatai alapján.

¹⁶ Wettel Ferentől Temesváron 1925. év nyarán kapott értesítés szerint.

Házaseletük első éveiben született két fiúgyermekük, Alois és Theodor, már zsenge éveikben elhaltak. Egyetlen életben maradt gyermekük, Isabella, aki örökölte apja zárkózottságát és nőiessé szelídült büszkeségét, 1836. év júniusában született Temesvárott.¹⁷

1830. év végén halt meg Preyer János özvegy édesanyja is.¹⁸

Preyer ezidőbeli magánéletéről egyébként nagyon keveset tudunk. A rokonság épen csak általános, lexikális adattal tud szolgálni, az iratok alig árulnak el valamit, levelek nem maradtak vissza ebből a korból, a saját tulajdonában levőket pedig Preyer elégette.¹⁹

Van azonban egy adatunk, amely kézzelfogható bizonyosságát adja annak, hogy a polgárias és komoly Preyer életében is volt egy idő, amikor túlfeszültek benne a becsvágy és izgága tevékenység ajzásnak eresztett íjjai. Tehetségtudata és érvényesülésvágya — dacára annak, hogy a hivatal szigorú határokat vont élete köré és már családot is alapított — őt is egy „Sturm und Drang”-ba hajszolták. Minden számító, okos előre látása dacára sem tudott még teljesen beilleszkedni a városi hivatali élet és polgári rend szűk medrébe, amelyben oly lassan futott célja felé az ár.

Hogy költői becsvágyának kielégülést szerezzen, a váltogatásról teljesen lemond. Rövid pesti írói praeludium után, hazajövet egy helyi, inkább a gazdasági és iparos ügyekkel foglalkozó lapban folytatja a versírást. Majd megpróbálkozik színdarabírással is, sőt ez egyszer és utoljára színpadra is utat tör magának; végre szinte hivatásos ujságírásra szánja el magát. Most azonban ellenkezésbe kerül a városi tanáccsal, majd denunciálják és a vége mindennek az lesz, hogy a rosszakarat és ellenségeskedés csakhamar észhezterítik és a jövőjét finnyásan mérlegelő Preyer hirtelenében lendít egyet az életén és a szokott ősi mederbe tér.

Preyer legelső drámai alkotása, amelyről tudomásunk van, a huszonötéves korában írt és 1831 december 19.-én a helyi német színházban, Theodor Müller igazgatósága alatt „zum

¹⁷ Preyer György ny. ezredes levélbeli adatközlése alapján.

¹⁸ Preyer György ny. ezredes levélbeli adatközlése alapján.

¹⁹ Szentkláray Jenő dr. szerint.

Vortheile des hiesigen bürgerlichen Krankenhauses" előadott „Die Sühnung" című négy felvonásos drámai költeménye. A darab maga elveszett, a hagyaték épen csak a pusztá színlapot őrizte meg számunkra.

Mi lehetett ennek a drámai költeménynek az alap gondolata, mik a motívumai, mi hajtotta rá Preyert a megírására, nem is sejthetjük. A családi életnek, talán egy második házasságnak volt a tragédiája; legalább a szereplők listája erre enged következtetni.

Ha mást nem is tudunk erről a drámáról, annyi kétségtelenül igaz, hogy ez az első darab, amellyel egy bánati szerző a XIX. században a helyi német színpadon debütált.

Az 1830-ik évnek egyébként egy másik nevezetes színházügyi eseménye is volt: megindult a „Thalia" nevű színházi hetilap, amely az akkori időkhöz mérten ezzel a szinte vakmerően dicséretes célzattal jelent meg: „Kritische Beurtheilung der Temesvarer Bühnenleistungen für Gebildete", a szerkesztő, a nyomda és ár feltüntetése nélkül.²⁰

Annyi mindensetre megállapítható, hogy egy Hirschfeld nevű igazgató bérletideje alatt jelent meg. Némelyek, mint Berkeszi István, Klapka Józsefben vélik a „Thalia" szerkesztőjét felismerni.²¹ Végleg eldönteni ezt a kérdést talán nem is lehet, több mint valószínű azonban, hogy Preyer Jánosnak is része volt mind a szerkesztésben, mind a színi bírálatok írásában. Maga a felette figyelemreméltó tartalommal megjelent lap alig négy hónapig tengődött s azután megszűnt. Így is bizonyossága egyrészt a temesvári művelt lakosság magasabb reményekre jogosító művészi ízlés-színvonalának, de annak a mostoha sorsnak is, amely akkoriban a nemesebb és ideálisabb akaratot mindig lenyűgözte.

A német színház történetében 1800 óta feltűnőbb események nem játszódtak le. A közkedvelt operák és énekes darabok mellett Ifiland és Kotzebue vitték a kolompot, bár igen nagy népszerűségnek örvendtek a bécsi színpadi tucatszerzők közül a divatos Ehrenfeld és Vogel. A komoly dráma ezekkel szem-

²⁰ Berkeszi: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom tört. 59–60. l.

²¹ Ugyanott.

ben nem nagyon volt inyére a közönségnek. Legfeljebb Schiller és Shakespeare nevével találkozunk hébe-korba, egyszer-kétszer egy évben; Kleist, Immermann, Grillparzer és Gutzkow nevei azonban nagy átlagosságban ismeretlenek voltak még a színház-rajongók előtt is.

A színház maga — pedig nem egyszer alakították át — állandóan kicsinynek bizonyult. 1830-ban már valóban tekintélyes térfogattal bírt: 24 páholyán és földszinti ülőhelyein kívül már karzata is volt.

Az 1831-től 1840-ig terjedő évtized a temesvári német színház történetének talán legélénkebb, leglúktetőbb ideje. Az igazgatók tülekedve pályáztak a bérletre. A sokszori zsúfolt házak dacára is, nem egy igazgató hagyta ott szegényebben Thália csarnokát, mint amikor dús reményekkel lépte át először küszöbét.

Theodor Müller és Sepp, aki — Fieltsch pompás nationáléja szerint — „sich keine geringere Aufgabe gestellt, als die deutsche und europäische Kultur und Gesittung nach dem Osten zu tragen und dieser Aufgabe mit einem Opfermut sein Leben gewidmet hat“,²² több ízben is vezették a temesvári német színház társadalmi és politikai akadályokkal küzdő ügyét.²³ Ez a tény is csak jellemző vonása annak az élénk és organikus viszonyközösségnek, hatáskeringésnek, vagyis a német kultúra színpad áltai közvetített gyors hatásának, amely a bánáti általános fiziognómia kezdődő magyarosodásával szemben, úgylátszik, most hirtelenében fokozott erőfeszítéseket fejt ki.

Preyer János első szerény kísérlete után többé szerepet nem játszott a temesvári színészet történetében. Valószínű, hogy „drámai költeményének“ kudarca hidegítette el a helyi színpadtól. A lokális nimbusz utáni sóvárgás azonban még nem hagyott békét neki. Végre is a benső energiazsúfoltság és érvényesülési vágy a hírlapírás felé sodorják. Erre 1833-ban nagy-szerű alkalom is kínálkozott. Egy Beichel József nevű, Ausztriából Temesvárra szakadt nyomdász és iparos ujságíró ugyanis

²² Dr. Eugen Fieltsch: Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, 23. 1887.

²³ Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812—1847-ig. 63. l.

már 1831-ben kísérletet tett, hogy hirdetési lapját, a „Temesvarer Wochenblatt”-ot, szépirodalmi és politikai tartalommal kibővítsé, amit azonban a városi tanács annak idején, Beichel „philosophiai képzettségének hiányára” hivatkozva, kereken megtagadott.²⁴ 1833-ban a leleményes Beichel furfangos tervet eszelt ki, hogy célját elérhesse; szövetkezett Preyer János városi aljegyzővel és annak szerkesztői megnevezésével egyenesen a helytartótanácsához fordult engedélyért, amely azonban a szövetségesek nagy szerencsétlenségére előbb a városi tanács vélekedését kérte ki magának döntés előtt. Ha a „philosophiai műveltség hiánya” most már nem is lehetett helytálló érv és ürügy, a városi tanács tömören megszövegezett vélekedése annál lesújtóbb volt, főleg pedig Preyerre vonatkozólag, úgy hogy hírlapírói vágyai sebtében füstbe mentek. Így ment azonban füstbe az első temesvári német *politikai* hírlap terve is, amelynek Preyer János tolla alól kellett volna kikerülnie.²⁵

A városi tanács leirata egyébként éppen Preyer személyét illetőleg igen különös szakaszt tartalmaz, amely így hangzik: „... Primum (valószínűleg Beichel) in ordine recurrentem requisitio qualitatus pro edendis sollicitatis Ephemeridibus non pollere; secundum vero in ordine, Joannem Preyer, civitatis huius oeconomicae comissionis Actuarium et hor. vicensarium contra iuratem obligationem suam, nomine civium sub anonimo, Magistratum hunc iuxta propriam sub hodierno oraliter elicitam Recognitionem, Suae Maiestati sacratissimae denunciavisse, ideoque periculosum et honestatis characteris expertum esse; ...”²⁶

Azok az okiratok, amelyek a fiatal Preyer Jánosnak eme jellembeli fogatkozását éppen csak sejtető vádiratot tisztázhatnák, sajnos már a múlt század végén hiányoztak a temesvári levéltárakból.²⁷

²⁴ Berkeszi: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom tört. i. m. 62.

²⁵ Berkeszi: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirod. tört. 62. l.

²⁶ A temesvári városi levéltárban elhelyezett 1833. nov. 23. 5665. számú akta alapján. (Erre Szentkláray Jenő dr. tett figyelmessé.)

²⁷ Berkeszi: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom tört. 62—63. l.

IV. PREYER ÉS A REFORMKORSZAK

Preyer János maga, ha voltak is ebben az időben életében és világnézetében szelidebb kilengések és szertelenségek, a kompromittáló és egész hivatali pályáját veszélyeztető vádak elhangzása után csakhamar észbe kapott. Legelső kudarcai után olyannyira lehiggadt, hogy hírlapírói tollhoz sem nyúlt többé. Sőt férfiassága és rangja növekedésével arányosan írói becsvágyát is mind magasabbra tűzte. Elmúlik néhány év és nincs Temesvár szellemi elitjének még egy olyan férfia, aki úgy irtózott volna a helyi irodalmiságtól, vidéki írói becsvágytól, mint Preyer, aki a hírlapírást most már méltóságán alulinak is tartotta.

1836-ban találkozunk újra nevével, de most már az egyik legtekintélyesebb és leghosszabb életű pesti német szépirodalmi folyóiratban, a „Der Spiegel”-ben,¹ mely „legtöbbet tett nálunk az ifjú német írónemzedék eszméinek elterjesztéséért”.² A IX-ik évfolyam egymást követő négy számában (87—90) jelentek meg rövid, egynehány soros, epigrammaszerű költeményei, „Apophthegmen” cím alatt. Mind a 16 apophthegma hazai tárgyú, habár jórésze nem magyar vonatkozású. „Pannonia”-t, „Budavár”-t, „Titel”-t, „Pesth”-et, a pesti „stabil” hidat, a dunai hajókat, a hazai folyókat és történelmi nevezetes helyeket énekli meg bennük, szigorú klasszikus versmértékhez ragaszkodva, a római világhatalom mulandóságán tünődve, rajongva az európai civilizáció csodáiért, amellyel ez a keleti barbárságot megzabolázta. Nem egy sora árulja el hazafias lelkese-dését és forró hazaszeretetét. Az utolsó apophthegma, „Die Wag”, is ilyen sorokkal záródik: „Vaterland, für dich lebe und sterbe ich auch!”³

Ez a hazafias fölbuzdulás Preyernél teljesen őszinte, sőt hű kifejezője annak az új szellemnek, amely Temesvárott is és általában a Bánátban mind hatásosabban kezdi éreztetni energiáját és időszerűségét. 1825 után mutatkoznak ennek az

¹ Pukánszky Béla dr.-nak köszönhetem, hogy ezekről a költeményekről egyáltalán tudomást szerezhettem.

² Pukánszky B. i. m. 458. l.

³ „Der Spiegel.” IX. évf. 90. szám, 720. l.

élénk változásnak első kézzelfogható tünetei, — habár jelek már sokkal korábban jelezték a közhangulat alapos átváltozását — amikor I. Ferenc alkotmányos uralkodást ígérő beszédének hatása alatt a Bánát németisége, főleg pedig a városi művelt polgárság is kezd behatóbban foglalkozni különleges és nehéz helyzetével. Az új generáció már megérti teljesen, hogy „Magyarországon él”, jobban kezd simulni-idomulni és ha ráhagyományozott német kultúrigényeiről nem is mond le, engedékenysége minden más téren kézzelfoghatóvá válik. A magyar nyelvnek egyelőre még lassúbb, de a magyar szellem első rohamosabb térfoglalásának ideje ez. 1823-ban például a megyei közigazgatás és szónoklás nyelve már kizártan magyar; 1833 óta pedig a megyei tisztviselők, sőt az ügyvédek is már nemzeti díszben tartoznak megjelenni a gyűléseken.

Hogy ez a nemzeti és magyarosító akarat néha akadályokba is ütközött, azon nem csodálkozhatunk. A hajdani ellentétek még nem voltak teljesen kiküszöbölve. A régi közöny és idegenség még felszegik néha fejüket, visszakísért néha a bánáti mult is, úgy hogy magyar részről a panasz és szemrehányás között ingadozó vádolás hangja elég gyakori: „Számptalan példáját tudnók felhozni — írja Berkeszi — a temesi rendek hazafias törekvéseinek, amelyhez Temesvár városának eleinte épen csak annyi köze volt, hogy falai között mentek végbe.”⁴

1830 után, amely időben már Temesvárott is mind erősebben felszínre törnek a magyar politikai gondolkodás két ellentétes tábora, a szabadelvűség és maradiság között hánykódó áldatlan pártvillongások, — ez a fenti vád már kezdi veszteni alapját és érvényét. Hazafias nemzeti szellem tölti be a magyar és német lakosságot egyaránt; bizonyos tartózkodást talán épen csak a szerb rész tanusított, amely multjához mélyen ragaszkodó nemzetiségi közérzéséből kifolyólag, de egyéb okok közbejártsága folytán sem tudott annyira megbarátkozni a magyar gondolattal, mint a német polgárság, amelyet bensőbb kulturális és közéleti kapocs fűzött a magyarsághoz.

A két táborba szakadt politikai életben a temesvári német lakosság érdekes szerepet fog játszani

Évről-évre szaporodik a liberális gondolkodásúak tábora,

⁴ Berkeszi I.: Temesvár sz. kir. város kis monographiája. 84. l.

úgy hogy immár tagadhatatlan, hogy a vármegye „többsége át van hatva a szabadelvű reformok szükségétől.” A városról ez még nem állítható; talán inkább az ellenkezője. Az ellenségeskedés ezután állandóan napirenden is van. Ugyanaz a vetélkedési hangulat tükröződik az 1830. évi koronázási, mint, elkeseredettebb mértékben, az 1832—36. évi országgyűlési követválasztásokban. A megyei gyűlések csatognak a nemzeti haladó párt elszánt és áldozatkész híveinek harci beszédeitől, amelyek itt is csak azt célozták, mint az egész országban: a magyar nemzet Széchenyi eszméihez igazodó gyors és egészséges megújulásának haladéktalan keresztülvitelét. Első sorban pedig a magyar nyelv és szokás legszélesebb térfoglalásra való juttatása: hivatalokban, iskolákban, kulturális téren és közéletben egyaránt volt a cél. Eljárási módjuk a több nemzetiség által lakott Temesvárott határozottan radikális akart lenni, ép azért egy-néhány fiatalabb szószóló, mint a nemes és temperamentumos Vukovits Sebő, akiben a maradiak, már-már anarchistát láttak, kedvelte is a rohamos ütemet.⁵

Preyer János, akárcsak a német lakosság nagy zöme, amikor a választás a két irány között elkerülhetetlenné vált, a konzervatív párt mellé állott. Hogy Preyer így cselekedett, ezen méltán elcsodálkozott néhány monographiaíró, hiszen 1848-ban éppen ő fog síkra szállani az ország nyílt színe előtt egy német könnyvvel a mezőgazdasági és társadalmi liberális eszmék érdekében!

De miért cselekedett a német lakosság zöme így? Először is közös érdekszférát teremtett közöttük és a konzervatív párt között a közös monarchikus érzület és a dinasztiahoz való szilárd ragaszkodás. Másrészt talán ösztönszerűleg is idegenkedtek a saját érzésviláguktól oly távol álló izgató szenvedélyességtől, amellyel a helybeli szabadelvűek a modern nyugati reformeszméket nacionalizálták és amelyeknek tüzétől hevítve legtöbbjük egy esetleges polgárháborútól sem látszott visszariadni.

A német lakosság felsőbb rétege azonban nem foglalt el teljesen egységes állást politikai viselkedésében. Akadt az eredetileg németajkú értelmiség körében is nem egy becsvágyó egyén, mint Murányi-Kulterer Ignác, Stockinger-Sulyok Mór,

⁵ Vukovits Sebő: Emlékiratai. Budapest, 1894.

akik teljes odaadással vetették magukat a politikai mozgalom áradatába és a liberális táborban tárt karokra is találtak.

Kétségtelen, hogy mindkét párt — legalább is Temesvárott — szívén viselte a haza ügyét. Tagadhatatlan azonban, hogy a magyar szellem meghonosítói és terjesztői elsősorban a vármegye szervezete, a színmagyar területről idehelyezett tősgyökeres magyar hivatalnokság és a megyei földbirtokos nemesség volt, amely már áttörte a „különálló sziget” szűk kereteit és magában a városban is mind határozottabb, szélesebb politikai és társas szerepet kezdett játszani, oly élénkséggel, tudatossággal, exklusszív hangadással, hogy mellette a szerényebb és szegényebb, rangban és osztályhelyzetben alattibb városi német polgárság — az egyéb nemzetiségekről nem is beszélve — egyáltalán nem vetekedhetett többé vele.

Ennek a fölbuzduló nemzeti akaratnak csakhamar meg is volt az eredménye. Kezdi a haza nyelvét most már a népiskolákban is tanítani; a gimnáziumban is mind több tantárgyat tanítanak magyar nyelven. 1838-ban jelenik meg az első magyar és német nyelvű hivatalos városi hirdetés. Két évre rá már az összes városi jegyzőkönyveket magyar nyelven vezetik, míg a plébániai hivatal írásügyeit csak 1842 óta vezetik az eddig szokásos latin vagy német helyett tisztára magyar nyelven.

A névmagyarosodás is mind gyakoribb eset.

A német garnizon társas szerepköre összezsugorodik, hangja lecsitul. A „Klein-Wien” haldoklásának első stádiuma ez. Az osztrák tisztí Casino mellett megalakul a „Magyar Társaság”, 1839-ben pedig a „Nemzeti Casino”, amelynek tárt kapui az értelmiségi réteg érvényesülni vágyóit lassankint magukhoz édesgetik s így 1848-ig a magyar ügy otthonának nehéz szerepét tölti be.

Alig egynehány év kellett, hogy ez a lelkesen felkarolt irányzat gyümölcsöket érleljen. Nyílt, öntudatos ellenállásra a nemzeti és magyarosító akarat a német polgárság körében nem talált. A német nyelven megszólaló magyarosodási szellemnek első szereplő szóvivői a temesvári német zsidóság köréből kerültek ki. Legrokonszenvesebb típusa ennek az ethosnak a hírlapíró, orvos és tudós dr. Wachtel Dávid, míg a prozelita Hazai Vilmos és fiai inkább az intrazigens iránynak képviselői. Preyer Jánoson is mindinkább meglátszanak az idők alapos átváltozá-

sának nyomai. Költeményei ép úgy elárulják ezt, mint a fényképek, amelyek tipikus magyar viseletben örökítették meg Temesvár városának ügyészét. Az alkalmazkodó és meggyőződéses hazafi azonban sem most, sem később nem találta abban semmi ellentmondót, hogy írói munkásságát, amely mindinkább tudományos irányba hajlik át, német anyanyelvén fejtsse ki.

Csak egy a hivatalos tevékenység mellett is állandóan éber művelődési hajlam, tudásszomj és komoly írói becsvágy tette lehetővé, hogy Preyer alig 33 éves korában kiadhatta első próbálkozó tudományos munkáját, amely ilyen cím alatt jelent meg: „Des ungrischen Bauers früherer und jetziger Zustand nebst einer Darstellung der Folgen und Wirkungen desselben.” A körülbelül 170 oldalas munka Beichel József temesvári nyomdájából került ki; megjelenési helye és éve „Pesth, 1838. Verlag von C. A. Hartleben.”

Szorosabban vett aktív irodalmi törekvésről Preyer könyvének megjelenéséig Temesvárott nem lehetne beszélni. 1800 és 1840 között alig jelent meg több kétszáz irodalmilag teljesen értéktelen, inkább irodai és alkalmi nyomtatványnál. Pedig Heimerl Mátyás már 1711-ben állította fel az első nyomdát, amelyhez idővel még hozzá is szaporodott egy-kettő.

Preyernek ez a német munkája a XIX. században a temesvári produktív tudományos akarathoz első értékes darabja. Egy évre rá, 1839-ben, Anton von Hammerer Temesváron kiadott „Geschichte der Pest” című munkájával folytatja ezt a nehezen megindult kezdetet, hogy azután a Bánát német íróiséga 1850-ig annál tökéletesebb meddőségbe essék vissza.

Nagyobb port Preyer első tudományos munkájával nem vert fel. Ennek természetesen meg volt az oka. A maradiaknak természetesen nem nagyon tetszhetett ez a társadalmi egyenjogúsítást, pórfelszabadítást sürgető, sőt baljóslásokkal teli, de amellett tekintélyes tudományos apparátussal elkészült munka; a szabadelvűeknek meg a német könyv nem volt ínyükre.

Mindazonáltal nem hihetjük, hogy a maga idejében ez a fölvilágosultság őszinte hitével megírt munka hozzá ne járult volna a társadalmi és szociális érzéknek és állapotoknak a rendi elfogultság és barbarizmus által késleltetett javulásához és a gazdasági reformáció szükségességét belátó meggyőződésnek növeléséhez. Nem egy tekintetben tulajdoníthatunk a könyvnek

élménytkeltő fontosságot. Igaz ugyan, hogy Preyer nem húzta meg vele a nagyharangot. A szerző nem a forradalmár lázával, lelkesedésével kel ki az állami és gazdasági élet fonák intézményei és anakronikus rendje ellen, hanem teljesen a higgadt gondolkodó és szerényebb polgár következetes modorával veszi tárgyalás alá problémáit. A biedermeieri fölvilágosultság bölcs keretein belül mozgó Preyer minden politikai háborgástól óvakodott, olyannyira, hogy a kontinuitást akár állami, akár társadalmi téren sem kététes kísérletezésekkel, de még gyanús szavakkal sem veszélyeztette soha. Ha passzív politikai magatartása a konzervatív táborba erőszakolta is, gondolkodása tökéletesen a polgári ideális liberalizmus alakjában, a modern európai reformeszméknek népboldogító árával igyekezett lépést tartani.

A munkát speciálisan a magyarországi parasztság ügye szülte. A könyv három részből áll. Rövid előszó után megnyitja az első könyvet, amelyben gondos olvasottsága alapján, a forrásoknak azonban csak gyér jelzésével vázolja előttünk „in flüchtigen Gemälden die Wechselfälle des ungrischen Bauernstandes von der Begründung des Reiches an bis auf die neuesten Zeiten.”⁶

Ezt a történeti részt tisztára descriptív módszerrel tárgyalja, vagyis nem épen a dolgok velejére hatva. Erénye, hogy igyekezett a hazai parasztság helyét, mint olyanét, a nemzet történeti menetében és a fölötte elhelyezkedő osztályhoz való viszonyában teljesen tárgyilagosan megjelölni. Hogy miért fordult Preyer, a hivatalnok és költő, ezzel a legelső tudományos munkájával épen a magyarországi parasztság ügyéhez, maga elég tömören megmondja: „weil dieser nicht genug zu achtende Stand, ... dem Städter, dem Künstler, Handwerker, Krieger, dem Staatsmann und dem Adel das Brot erzeugt ... dass Heer mit Soldaten versieht und erhält.”⁷ De nemcsak ezért, hanem mert „alle Staatszerrüttungen fast stets und grösstenteils durch Mangel, der aus Vernachlässigung der Landwirtschaft entspringt, hervorgerufen wurden.”⁸

A második könyvben áttér a jelenre és részletesen leíró tár-

⁶ Preyer i. m. 124. l.

⁷ Preyer i. m. Előszó.

⁸ Preyer i. m. 150. l.

gyalásba veszi a magyarországi parasztság jogait, kötelezettségeit, társadalmi és személyi helyzetét és mindezeknek a közállapotokkal való összefüggését. Meghatározza elsősorban a paraszt-ember fölötté szegényes személyi és egyébfajta jogait és túltengő kötelezettségeit a földesúréival szemben; a földesúr bíráskodási jogait és annak határait. Nem retten vissza attól, hogy külön fejezetet szenteljen a földesúri kegyetlenkedéseknek. Majd rövid, cikkelyszerű paragrafusokban tárgyalja a robot, a kiutasítás, elköltözködés, a legelő és pálinkafőzés jogait, a tizedet, a boltjogot, a tartalék és egyébfajta jogokat. Nem hanyagolja el a községek benső igazgatási ügyét sem. A 304 paragrafusból ennek is jut egynehány.

Külön-külön rendszerezi természetesen a szorosabb értelemben vett jobbágyság és az ú. n. szabadosok („freier Bauer“, „Häusler“, „Untertan“) jogi és társadalmi helyzetét. Könyve azonban inkább az utóbbiak érdekében íródott. Mindenben, amint ki is emeli, a legújabb 1836.-iki törvénycikkelyeket veszi alapul, ami könyve közhasználatosságának értékét és időszerűségét akkoriban csak emelhette.

A harmadik könyvben végül a hazai parasztság akkori állapotának következményeit és hatását veszi lelkiismeretes vizsgálat alá. Abból a kétségtelenül fontos szerepből indul ki, melyet a parasztosztály a nemzetek életében hosszú évszázadok óta betöltött és azt, főleg a magyar államéletben, legelső értékforduló osztállyá avatta fel. Észrevehetően rousseau-i filozófiával, de tudományos történeti és jogi meggyőződéssel jelenti ki erről az egész szívvel szeretett emberfajtaról: „... durch sein einfaches und kräftiges ... dem Luxus ... dem Laster ... Siechtum minder ausgesetztes Leben bildet er einen Stamm, der zur Erhaltung der Nationalität und zur Ergänzung des Staates am meisten beitragen kann.“⁹

Nem zárkózik el attól, hogy tudása és okoskodása helyeségének és a tanácsadás égető szükségességének tudatában elő ne hozakodjék azon intézkedések és rendszabályok ajánlásával, amelyek, meggyőződése szerint, még orvoslást nyújthatnak. Így első teendőnek mindenekelőtt a parasztság eddig mostohán kezelt ügyének gyors előmozdítását emeli ki. Ezzel együtt jár ter-

⁹ Preyer i. m. 148. l.

mészetesen „die Erziehung und Unterricht des Landvolkes.“¹⁰ Ír azonban gyökeresebb receptet is a betegeskedő és vérszegény magyar államnak. Például: „Die Entlastung der Bauerngüter von allen möglichen Servituten; die vollkommene Gleichheit des Bauers in politischer und national-oekonomischer Hinsicht.“¹¹

Alapelve: „das freie, unbedingte Eigentumsrecht des Bodenbesitzers.“¹²

Ezek a szabadelvű, mondhatnánk demokratikus reformajánlások sok más korabeli magyar politikus ajkáról is elhangzottak, de a nemzeti elmaradottságot, a szociális és mezőgazdasági állapotok keleties fonákságából folyó siralmas hazai helyzetet ilyen következetesen senki sem vezette vissza a magyarországi parasztosztály tökéletes elhanyagoltságára, ennek az osztálynak gazdasági és társadalmi felszabadítását, politikai emancipálását tüntetve fel a hanyatló és külső konkurenciával oly nehezen viaskodó magyar állam legelső és legaktuálisabb problémájának.

Lényegében ez a szellem nem más, mint a XVIII. századi nyugati fölvilágosultság magyar viszonyokra való alkalmazása. Preyer szeme előtt is csak a „közboldogság“ túlokos ideálja, az emberi munka humánusabb, „igazságos“ gyümölcsöztetése és élvezésének elve lebegett. Nagyon tévednénk, ha Preyer munkájában a korai szocializmus előszelét akarnok felfedezni, hiszen Preyer biedermeier ethosa még a „Jungdeutschland“ erősen szalondemokratizmusától is hideglelést kapott. A világfelforgató és életmegváltó rajongáshoz Preyerből teljesen hiányzott a petőfies temperamentum és szenvedélyes habitus, amely egetjáró fantáziával tudta pótolni a lassú okoskodást és higgadt szemlélődést.

Hogy a magyar állam közvetlen jövőjének bázisául elsősorban a mezőgazdasági fejlődést és a produktív parasztember felszabadítását jelölte meg és pusztán ennek az eszmének (és a vele összefüggő paragrafusoknak is!) egy németül megírt könyvet szentelt, ez Preyernek mégis csak egy magában álló, igaz ugyan, ma már elavult, érdeme. A magyar parasztság siralmas tengődésben synylődő, elnyomott helyzetéből való megváltása

¹⁰ Preyer i. m. 152. l.

¹¹ Preyer i. m. 156. l.

¹² Preyer i. m. 162. l.

érdekében a problémák és kérdések ilyen tekintélyes történelmi és jogi feldolgozása alapján addig hazánkban sem magyar, sem német könyvet nem írtak. Preyer eszméi természetesen egyáltalán nem zseniálisak, még csak nem is újak, sőt nem is olyan eredetiek, mint például Eötvös József báróé, — ez azonban nem von le sokat munkája értékéből. Az, ami még talán ma is erősen megragadó Preyer könyvében, nem is az eredetiség, hanem eszméinek becsületes modernsége és szinte frappáns alkalmazása, tudományos és hazaszerető akaratban való nemes megnyilatkozása.

Preyer első tudományos könyve végül is csak műveltségének, nemes jellegű felvilágosodottságának, természetes ember-szeretetének és bátorságának terméke.

Hogy kellő méltatásban nem részesült, annak az említettekén kívül egyéb okai is voltak. Így például az állandósuló magyar politikai közfelfogással ellentétben Preyer erősen kidomborítja népszerűtlen Habsburg-érműségét. Egy helyt például így kiált fel: „Was wäre mit Ungarns, hätte Ferdinand I. nicht auch seines Hauses Stärke gegen den allgemeinen Feind aufgeben?!“¹³ Ilyen részek természetesen az írói népszerűséget teljesen lehetetlenné tették, hiszen a közönség már amúgy is érett volt Petőfi és Kossuth szózatainak befogadására.

Ha Preyer rendszeresen feltüntette volna bő forrásait, könnyűszerrel járhatnánk utána műveltsége és tudása tárházának, de egy-két kurta vonatkozason kívül alig nyújt adatokat. Cristhian von Engels nevét említi egy helyt; tőle tagadhatatlanul sokat tanult; ez még a későbbi monográfiáján is megjárja. Odavetőleg említi Lützel nevét is, akinek valószínűleg „Die bauerlichen Lasten im Fürstenthume Hildesheim“ című munkáját használhatta fel. Forgathatta Joseph von Hubeny szakmunkáit is. Többet nyújthattak neki Gessler és Schwartner idevonatkozó munkái. Anyagforrásul felhasználta Csaplovits „Gemälde von Ungarn“ című 1829-ben megjelent kulturtörténeti vázlatait is.

Már ez a tarka lajstrom, amelyet tiszszeresére is emelhetnénk, világos bizonyosságát adja Preyer szélesterjedelmű és egyáltalán nem dilettáns jellegű tudományos érdeklődésének és tudásának.

¹³ Preyer i. m. 35. l.

Hogy Preyer annak idején szívvel-lélekkel adta magát erre a munkára, hogy továbbmenő tervei voltak, vagyis, hogy írói ambícióit ezen a téren érvényesíteni akarta, kiviláglik többek között ebből a rövid megjegyzésből is: „Was mir die Umstände dies Mal nicht gestatteten, werde ich vielleicht bei einer anderen Gelegenheit versuchen.”¹⁴ — Erre azonban sajnos soha többé nem került rá a sor.

Ez a munka egyébként már teljesen magánhordja Preyer János szellemi habitusának tipikus jellegét. Már az első lapok elárulják, hogy az író nyugati német műveltsége révén feltétlen humanista. A társadalmi és ökonomiai reformok igaz, pártonkívüli híve; elvi barátja a népnek, a földmívelő parasztnak, nemzetiségre való tekintet nélkül. Amellett meggyőződéses philosemita is, mint Vörösmarty, Széchenyi, Eötvös, Kossuth és a hazai intellektuális tábor nagy többsége.

Mindezekben ideális meggyőződés vezette, amely a gyakorlati, mindennapi életben is megállotta helyét. Preyer János is valóban „... Idealist von jenem schwäbischen Schlage, der die Brücke zum Praktischen immer im Augenlicht behält und auch in bürgerlichen Fragen eigentlich niemals das Gleichgewicht verliert.” (Albert Haase).

V. PREYER MINT TEMESVÁR POLGÁRMESTERE

Preyer szinte prototipusa a szerényebb, biedermeieri kvalitásokkal gondolkodó, de mindvégig kifogástalan polgárnak. Kétséggkívül a gyakorlat, a józan cselekvés embere. Férfias buzgósága, pedantériája, széles műveltség által támogatott akarateréje, de főleg szigorú és pártatlan igazságszeretete Temesvárott a negyvenes évek körül valóban városi nevezetességgé emelik. Mint ember egyáltalán nem rokonszenves az első pillanatra, — ezt a fényképek is elárulják —, pedig szorgoskodó meleg emberszeretet töltötte be szívét; csak-hogy ez az érzés állandóan férfias kemény fellépése és hűvös begomboltsága mögé rejtőzködött.

Ujságírói vagy lokális írói nimbus már egyáltalán nem

¹⁴ Preyer i. m. 62.

elégítette volna ki a már abban az időben is nagyobb epikus költői tervekkel foglalkozó Preyert. Magasabbra vágyott. Mint látni fogjuk, eleinte csak Pesten, de később egyenesen Bécsben akarja megalapozni költői hírnevét. Preyer most, hogy hivatali karrierje már biztos alapra volt fektetve, már nemcsak kedélyileg, hanem magatartása révén is iszonyodott attól a polgáriatlan, bohémes érvényesüléstvadászó írói jellemről, amilyen például az akkoriban fiatal, féltehetségű temesvári Carl Hirschfeld volt, aki izgága költői becsvágytól sarkantyúzva verset, novellát, tárcát, ujdonsági cikket, röviden, mindenfélét összeírt és ezeket hirlapban ép úgy megjelentette, mint szakácskönyvben.

Ez a szenzibilis és öntudatos különbségtevés Preyerben szerencsére nem fejlődött ép, veleszületett emberbaráti érzésének kárára. Ellenkezőleg, ép ő volt az, aki az említett Hirschfeld költői tehetségét felismerte és a nyomorgó fiatal kezdőt pártfogásába vette és a városnál hivatalhoz is juttatta.¹

Gyakorlati elfoglaltsága és hivatalnoki becsvágya dacára, amely 1840 óta látszólag egész életakaratát igénybe vette, Preyer tovább kereste költői érvényesülését is, csakhogy kevés sikerrel. Hét évi hallgatás után, 1843-ban, a pesti „Iris” nevű német folyóiratban találkozunk megint nevével.

Az a tény, hogy Preyer János a „Spiegel”-ben való szereplése után, „Die beiden Sängern” című balladájával² helyet kapott az 1840-ben Gróf Mailáth János és az európai fővárosokat „végigzsaroló” Dr. Saphir által újra életre ébresztett „Iris” nevű hazai német szalonfolyóiratban, egy magában is bizonyos szempontból irodalmi fontosságú. Ezek az első kísérletek a XIX. század első felében arra, hogy egy bánáti német ember irodalmi kapcsolatot keresett Pesttel és helyet is kapott pesti német folyóiratokban, Grillparzer, Stifter, Freiligrath, Seidl, Feuchtersleben és Grün nevei mellett. A pesti és pozsonyi német írókon kívül szorgalmas munkatársai voltak az „Iris”-nek a szepesiek és erdélyi szászok is³; a Bánátot elsőnek és egyedül Preyer János képviselte.

¹ *Wettel Fr*: Biographische Skizzen. (Hirschfeld biographiája) 89. l.

² „Iris. Taschenbuch für das Jahr 1843.” 388. l.

³ *Nagl-Zeidler*: i. m. II. k. 1041. l.

A balladáról nem valami sokat mondhatunk; eléggé elcsépeelt tartalma, észrevehetően nehézkes kivitele, epikus lassúsága, epigonos szürkesége, — a szép nyelvezet dacára is, — elég ahhoz, hogy meglehetősen rosszul sikerült balladának nevezzük. Schiller nyelvi és formai hatása erősen leri a költeményről. Preyer azonban meglehetősen gyenge lélekzésű epigonnak bizonyult. A balladai hangulat hiányától eltekintve, a költemény nemcsak feltűnően monoton, hanem erősen darabos, sőt egyes helyein döcögő is, ami az epikus költőre vall, aki rossz fába vágta fejszékét.

Ezt a német anyanyelvű írói és költői tevékenységet az 1842 óta a városbírói méltóságot viselő Preyertől Temesvárott senki sem vette zokon. Nemcsak, hogy nem ejtett csorbát népszerűségén, hanem inkább még fokozta általános tekintélyét, amit az 1844-iki év, amely nagy eseményt jelent Preyer életében, tárt föl a legkézzelfoghatóbban. Ez év augusztus 2-án ugyanis „erős szótöbbséggel választva, a legélénkebb örömjazzal Polgármesternek kikiáltatott.”⁴ A mindössze 39 éves Preyer állott akkor szemben az 1833 óta a polgármesteri székben ülő Koronghy Jánossal, aki 27 szavazatával erősen kétségessé tette Preyer 31 szavazatát, míg a harmadik jelölt, Stockinger, későbbi Sulyok Mór, szavazatot sem kapott.⁴

Tizennégy éven keresztül viselte Preyer János, amint látni fogjuk, Temesvár történetének legizgágább, az emberi lelkiületet és munkabírást egyaránt kíméletlenül próbára tevő idejében ezt a reprezentatív és felelősségteljes hivatalt.

Preyer polgármesterré való megválasztása évében fejezte be Temesvárott a magyarosító nemzeti akarat első győzelmes előnyomulását. A liberalizmus megizmosodásának tömör hatása alatt Temesvár már a 40-es évek elején meghajtotta tösgyökeres német nyakát a lelkes nemzeti szellem előtt, hogy egyenlőre — mint már említettük — a vérmérsékletének és politikai érzületének még megfelelőbb konzervatív párt mellé szegődjék, amely 1848-ig a nagytekintélyű, kecses modorú krivinai Lonovits kath. püspök kezeügye alatt állott. A két párt sűrűlódása még mindig napirenden volt, sőt híveik között „kam es

⁴ Az 1844-ik évi aug. 23-iki közgyűlés kivonatából. (Az ú. n. „Preyer Stiftung” iratai között).

wiederholt zu scharfen Recriminationen".⁵ A maradiak táborát a papságon kívül a városi tisztviselők zöme képezte, ami azonban nem jelenti egyúttal azt, mintha ezek a magyarosító szellemtől idegenkedtek volna. A nemzeti akarat mindkét párt híveit eltöltötte. Főleg a szabadságharc után oly tragikus véget ért Lonovits adta ennek, az inkább kulturális téren mozgó szellemnek nemes tanujelét. Preyer sem vonta ki magát alóla; szól emelett már az is, hogy Preyer kifogástalan magyar hazafi általánosan elismert hírében állott, aki még az ellenpárt szemében is bizonyos népszerűségnek örvendett.

A nemzeti fölbuzdulás, amely 1840 után hazánkban társadalmi téren, irodalomban és politikában egyöntetűen érvényre jutott, Temesvár városát is varázskörébe vonta. Abban az időben, amelyben a magyar irodalomban szinte kizárólagos érvényre jutott a nemzeti népies irány kerekedett felül és a festészetben, rajzban, zenében, táncban is ez a frissen fakadt szellem váltott divatossá,⁶ „Temesvárott is magyar jelszavak hangzottak fel mindenünnen; rohamosan indult meg a magyarosodási mozgalom a közélet minden terén.”⁷ Még a cégfeliratok is bőségesen magyarrá vedlettek át. A haza nyelvének elsajátítására külön „Kör” alakult, amely fokozódó sikereket tudott felmutatni. „Es ist wohl wahr, — jegyzi meg az akkori idők egyik hírlap-krónikása — je mehr sich die Bildung verbreitet, umsomehr macht die ungarische Sprache Eroberung im Lande, besonders ist dies aber von der geläuterten Einsicht der deutsch Sprechenden zu rühmen.”⁸

A gimnázium átmagyarosítása, amit a temesvári magyarság évtizedeken keresztül türelmetlenül követelt, 1844-ben legfelsőbb rendelkezésre valósággá vált. Ugyanabban az évben szüntették be a német szellem és érzület központi istápoló szervét, a németnyelvű tanítóképzőt is,⁹ amely 1789-től 1844-ig nem kevesebb mint 664 tanítót képezett ki.¹⁰

⁵ *Armin Barát* i. m. 136. l.

⁶ *Riedl Frigyes*: Petőfi. Budapest, 1922. 60. l.

⁷ *Berkeszi*: A tem. nyomdászat és hírlapirod. tört. i. m.) 121. l.

⁸ „*Temesvarer Wochenblatt*” 1848. év 9. szám.

⁹ *Felix Milecker*: *Kurze Geschichte des Banats*. Versec, 1925. 3. kiadás. 44. l.

¹⁰ *Hoffmann* i. m. 113. l.

Ez a változás hirtelen állott be. 1834-ben például csak éppen még az egyházi énektanítás terén próbálkoztak az elemi iskolákban a magyar nyelvvel. Nagyobb szabású tervekkel 1844 előtt éppen csak az említett Lonovits püspök foglalkozott az iskolaügy terén. Így már 1841-ben megpróbálkozott ez a valóban nagytehetségű főpap egy magyar nyelvű filozófiai fakultás felállításával, ami azonban még korainak bizonyult. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az első temesvári „püspöki jellegű jogakadémia” működése, amelyet köz- és önköltségen állított fel 1846-ban. Két évi sikeres működés után, a negyvennyolcas idők ennek is bezárták kapuit.

A magyar és német iskolák mellett nem volt hiány szerb intézetekben sem. Így például nyilvánossági joggal felruházott szerb papnevelő intézet „királyi rendelet alapján” már 1823-ban állítottatott fel Temesvárott.¹¹

Egy bizonyos tarka nemzetiségi szellem továbbra is uralkodó maradt a városban. Vagyis a magyar szellem hatásos és gyökeres érvényrejutása nem tudta még eltörölni a városban továbbra is szembetűnő német kultúrjellegét; azonban mindenestre határozottabban kivívta a lakosság szinte minden rétegének a magyar gondolathoz való érzelmi hozzásimulását. A magyar szellemnek — nyelvről közéleti és kulturális téren még most sem lehet annyira szó — határozottabb terpeszkedése és a németnek mindinkább alárendelt szereplése a temesvári német hírlapban 1840 után fokozatosan megfigyelhető. A „Temesvarer Wochenblatt”, amely 1830—1840 között a tehetségtelen Beichel szerkesztésében inkább adásvételi szerződések, piaci árak, hirdetések, hivatalos közlemények tára volt, Klapka József, majd Wachtel Dávid kezeügyében 1840 után végre számbavehető hírlappá alakult át, amely szépirodalmi tartalma mellett már színházi rovatot is nyitott. A „Temesvarer Wochenblatt” — ezt Berkeszi is elismeri róla — „mindenképpen a kor színvonalán állott”.¹² Az értékesebb közlemények Hammerertől, Fitzingertől már eléggé gyakoriak voltak. Költemények is jelentek meg Rumytól, Parthenautól és Brechertől. Itt találkozunk két helyi német költőnek, az említett Hirschfeld és a fiatal patricius

¹¹ *Margalits Ede*: i. m. 20. l.

¹² *Berkeszi*: A temesvári nyomdászat és hírlapirodalom tört. i. m. 65. l.

dr. Feldingernek első szárnypróbálgatásaival is. Preyer nevét azonban hasztalan keresnők. Még a címét sem találjuk megemlítve valamilyen költeményének.

A lap egyébként felette hűen tükrözi vissza az évtized politikai és kulturális állapotát. Ahogy színvonala 1849-ig négy szerkesztője alatt (Klapka—Wachtel—Klapka—Stockinger) emelkedő irányt mutat, úgy duzzad ezzel párhuzamosan a lap hazafias hangskálája is. 1847-ben már magyarból átültetett népdalok ékesítik a főcikk helyét. Megtaláljuk többek közt Jókai „Die Rose von Egypten” címmel németre fordított novelláját is a tárcarovatban.

Megmozdul Temesvárott a magyar irodalmi teremtő akarat is. Elsőnek Gorove László lépett elő 1836-ban „A bánsági bologároknak hajdani és mostani állapotjuk” című tudományos munkával; 1841-ben Ormós Zsigmond, a későbbi főispán, Temesvárnak kétségtelen egyik legműveltebb egyénisége, lépett „Véres bosszú” című gyenge lélekzetű, epigon regényével nyilvánosság elé; két évre rá pedig a német ujságszerkesztő Wachtel Dávid rendezte sajtó alá műkedvelésből „Hippokrates aforizmái”-t magyar fordításban.

1844 után sem magyar, sem német könyv temesvári szerzőtől nem látott napvilágot. Az, ami a nyomdából kikerült, ha az évenként több ezer példányban elkelő német naptáraktól eltekintünk, nem volt egyéb, mint silány almanach, egyházi nyomtatvány, alkalmi beszéd, hivatalos közlemény és iparos vagy kereskedői jegyzőkönyv. Ezeknek is 1844-ig latin vagy német nyelvű a legtöbbje.¹³

Érdekes és Temesvár kultúrájára jellemző, hogy egynéhány évtizeddel később, növekvő, szinte hirtelen felélénkülő kultúrélete idejében [mind a mai napig,] sem lehet valami produktív irodalmi hajlamot észrevenni a temesváriakban. Inkább reprodukzív, hajlékony, élénk művelődési akarat, a kultúra haladásába való gyors és hajlamos beleélés az, ami oly kecses nyugati szint ad a városnak és bécsiesen kedves lakosságának.

1840 után észrevehetően felélénkült az olvasóközönség irodalmibb jellegű könyvkíváncodása, amit már a hírlap hírdetései is elárulnak. Olvasásiszonyt már nem lehetne, mint a

¹³ Berkeszi I.: A temesvári nyomdászat és hírlapirodalom tört. i. m. 19. l.

XVIII. században, a német lakosság szemére vetni, hiszen egyedül a gyárvárosi, tehát kültelki német olvasókörnek több mint 6000 kötetnyi nyilvános könyvtára volt. Az első tudományos jellegű csanádmegyei egyházi könyvtárnak Lonovits vetette meg 1835-ben az alapját, amely számos fontos dokumentumot őrzött meg az elkallódástól.¹⁴

1840 után egyébként a társas élet is mind díszesebb, élénkebb köntöst öltött magára. A heterogén lakosság közötti divergenciák már teljesen megszűntek. Az atmoszféra egységét a politikai pártküzdelmek lényegében nem is érintették. Egy bizonyos áthajlást a mindinkább felülkerekedő liberalizmushoz még az eddig passzív részt is jellemez. 1845-ben a szabadelvűek fölénye már nyilvánvaló tényné vált; igaz, hogy egyelőre csak a megyei gyűléseken hoztak az ő akaratuk szerint döntést, míg a város képviselő testületében a konzervatív párt emberei, legalább látszat szerint, még meg tudták őrizni fölényüket.

Preyer nem elegyedett bele a napi csatározásokba; talán már azért sem, mert a hangos politikától óvakodott. Egyelőre megelégedett a polgármesterség eléggé kényes hivatásával. Preyer egyébként is inkább a hivatal, a szoba embere volt. Ez a munka legalább a konkrét alkotás és cselekvés „illúzióját” keltette benne. Szellemi strukturájának ideális és esztétikus jellegével akkor még testvériesen fért meg a mindennapi élet reális felfogása és kezelése. Nem egyszer kapjuk azt a benyomást, hogy a szellemi önállóságért oly szerencsétlenül küzdő Preyerben sokszor épen csak a hétköznapi egyszerű biztos tettek, a mindennapi munka heve tartja erős akaratban a lelkileg már elég korán kissé meghasonlott életkedvet. Hogy mennyire volt Preyer nagyratörő, de egyelőre még gondosan eltitkolt írói ambíciói mellett is a mindennapi élet munkása és harcosa, hogy mennyi élelmességet, rátermettségét és gyakorlottságot árult el épen ezen a téren, a tények hosszú láncával szemléltethetnők. Leleményes, pompás-érzéke volt mindenhez, ami a köztevékenységgel együtt járt. Ép úgy értett a prokátoroskodáshoz, mint a hivatali szervezőmunkához és a pénzügy vezetéséhez. Így polgármesteri működésének második esztendejében Lonovits püspök támogatásával megalakítja az első

¹⁴ Armin Barát i. m. 212. l.

temesvári bankot. „Förmlich im Handumdrehen — írja Barát — kam im Jahre 1846 der erste Temesvarer Sparkassaverein zustande“.¹⁵ A közjó érdekében kifejtett buzgóságának sikereit a hírlap nem egyszer nyugtázta. Eredménytelenül még a koldulás megszüntetése érdekében a városi „nemes hölgyek és urakhoz” intézett felhívása sem marad.¹⁶ Az inséges szegényeket állandóan adományokkal és hivatalos támogatással segítette. Az ő polgármestersége alatt vezette Temesvár színházát is két legbecsületesebb és a hazai német színészet történetében előkelő szerepet játszó színházigazgató: Schmidt, aki 1848-ban idealizmusának áldozatul is esett¹⁷ és Stampfer. Soha olyan szoros nexusban eddig a helyi német színpad a pestivel, amely teljesen Bécsből táplálkozott és a „Burg-Theater”, „Josephstädtisches Theater”, „Leopoldstädtisches Theater” és a „Theater an der Wien” tarka műsorait elevenítette fel, nem állott, mint épen 1840 és 1848 közötti „határozottan magyaros” időszakban. Az állandó sikereket arató Seidl-féle „Localposse”-k, Feldmann és Schneider-féle cégszerű vígjátékok mellett az értékes darabok egész sorozata került előadásra. Schiller, Gutzkow, nevein kívül Shakespeare és Moliere nevét is ott találjuk a heti műsorokon. Emellett nem hiányoztak természetesen a romantikus és vadregényes, sőt rémregényes színdarabok sem. Raimund, Nestroy és Bauernfeld is kedvencei voltak a temesvári publikumnak. A süldő operette is gyorsan behízelegte magát a közönség kedvébe. Az általános műsor még most is csak olyan tarka vegyülékes, mint azelőtt. Az opera, a komoly dráma és az irodalmi értékkel bíró „Volksstück” mellett nincs az a silány fércmű, kasszadarab, divat vagy ócska bohózat, hitvány drámai csinálmány, amely Temesvár mindent megemészthető színházában vendégszerető otthonra ne talált volna. Volt itt a műsoron „Zauberposse mit allerlei Tanz und Gesang”, „Melodrama in mehreren Abteilungen”, „Wiener Schwank” és még sok mindeféle. Így volt ez azonban hazánk minden német színházában.

1847-ben már magyarból átültetett darabok címével is találkozunk a színlapon. Nagyobb sikert azonban csak Szigligeti „Die zwei Pistolen” című darabja aratott.

¹⁵ Barát i. m. 188. l.

¹⁶ „Temesvarer Wochenblatt” 1847. VII. évf. 17. szám.

¹⁷ Kádár Jolán: i. m. 72. l.

A magyar színtársulatok vendégszereplései 1842 óta egyébként mind gyakoribbakká lettek Temesvárott. Azelőtt csak hébe-korba látott a város vendégül egy-egy vándor magyar társulatot. Az első magyar színtársulatot, amely 1828-ban járt lenn Temesvárott, Klapka valóságos mámoros örömmel fogadta.¹⁸ 1832-ben Dérynét és Egressy Gábort látta vendégül a helyi színház.¹⁹ A német közönség ezeket a magyar színi előadásokat is bőkezűen pártfogolta, habár a hírlap színikritikusa sietett annak kijelentésével, hogy „es wäre lächerlich, an eine wandernde ungarische Schauspielergesellschaft einem höheren Massstab anzulegen und zu fordern, dass sie z. B. mit unserer deutschen Bühne rivalisiere und in Schranken trete”.²⁰

Ez az öntudatos büszkeség, amellyel a saját régi színházához való szerelmes ragaszkodás a temesvári művelt polgárságot eltöltötte, érdekes jelenség. Másrészt megint jellemző a városi polgárságnak nemcsak békés összeférésére, hanem fokozott színpadi szeretetére az is, hogy 1847-ben például egyszerre magyar, német és szerb társulat nemcsak zajos sikereket, hanem jó bevételeket is tudott kisajtolni a vendégszerető és kedélyes lakosságból. A szórakozási vágy egyébként is szinte rohamos fokozódását leghüebben a „Temesvarer Wochenblatt” napihírei árulják el, amelyek szinte únosuntalan kommentálják a „Bürgerball”-ok, „Maskenball”-ok, „Wohltätigkeitsball”-ok és a hétköznapiak estéit üdítő „Musikabend”-k, „Reunion”-ok és pick-nickek sikereit.

A lakosság „zeneszerelme” is oly méreteket öltött, hogy az egy metropolisnak is díszére válhatott volna. 1845-ben Preyer János vezetése alatt maga a városi tanács alakítja meg az első „Musik--Verein”-t.²¹ Alig egy évre rá vetik meg alapját az immár égetően szükségessé vált „Musikschule”-nak is.

Limmerer Ferenc, a helyi színház karmesterének szerény személyében végre akadt Temesvárnak egy tehetséges helybeli zeneszerzője is,²² akinek 1845-ben adták első ízben „Die Alpen-

¹⁸ „Banater Zeitschrift.” 1828. 57. szám.

¹⁹ Fekete Mihály i. m. 31. l.

²⁰ „Temesvarer Wochenblatt”. 1845. 22. szám.

²¹ „Temesvarer Wochenblatt”. 1845. 28. szám.

²² Leo Hoffmann i. m. 114. l. (Limmerer szerzeményei megjelentek: Breitkopf, Härtl és Diabelli-nél.)

hütte" című operáját a helyi színházban. „Ja, an solchen Tagen, — írja ez alkalommal a „Temesvarer Wochenblatt" színházi rovatírója —, da es gilt heimisches Talent zu ehren, zu würdigen und zu unterstützen, da dürfen die Raume des Theaters wohl zu enge sein".²³ Limmerernek egy másik művét, „Joachim Frei und sein Farbenreiber" című énekes bohózatát 1848 februárjában adták elő Temesvárott, de ezt már valósággal frenetikus sikerrel.²⁴

A zajos sikerű vendégszereplések is mind gyakoriabbak lesznek. Egyik országos híré színművész és Európaszerte ismert virtuóz adja a másik kezébe a jókedvéről híres város kapujának kilincsét; Liszt Ferenc, Nigg József, Schiff Seymor²⁵ valamennyien „Bombeuerfolg"-ot arattak. A koncertok valósággal mindennapos divatba szöktek. Török énekesek, sőt spanyol táncosok és muzsikások is meg-meglátogatták a várost.²⁶

Valóban, nincs is az a művészet, amelynek legalább egy valamire való képviselője otthonra ne talált volna a város falai között. A városi tanács kényes és fejlett műérzékére vall, hogy nevezetesebb középületeiket Schmidt Antallal, a legtekintélyesebb bánáti építészek egyikével építtették. A város falai között született Petrovits J., akkoriban jól ismert arcképfestő, aki 1847-ben, több éves keleti útja után, ismét szülővárosában telepedett le.²⁷ J. Neugass, berlini akadémiai festő, sem tartotta méltóságán alulinak, vagy rossz üzletnek, hogy 1847-ben Temesvárott tárlatot rendezzen.²⁸ Ludwig Bersuder (1825—1895), későbbi neves bécsi festőművész, szintén temesvári polgárnak fia volt, akinek első sikereit a „Banater Telegramm" is büszkén kommentálta.²⁹ 1843-ban telepedett le Temesvárott Michael Kopf,³⁰ németországi szobrász, akinek egyes alkotásait még ma is láthatni a temesvári Dóm-templomban és régi patriciusi

²³ „Temesvarer Wochenblatt". 1845. 28. szám.

²⁴ „Temesvarer Wochenblatt". 1848. 7. szám.

²⁵ Leo Hoffmann i. m. 114. l.

²⁶ „Temesvarer Wochenblatt". 1846. 12. szám.

„Temesvarer Wochenblatt". 1840. 25. szám.

²⁷ „Temesvarer Wochenblatt". 1847. 36. szám.

²⁸ „Temesvarer Wochenblatt". 1847. 52. l.

²⁹ „Banater Telegramme". 1851. 21. szám.

³⁰ „Temesvarer Wochenblatt". 1843. 44. szám.

házakban. Megemlíthető szobrászok még a bajorországi Major Gáspár, a bádeni Liebmenn Lőrinc és a tirolai Weibl József.³¹

Méltán keltheti tehát fel csodálkozásunkat Preyer tökéletes költői elnémulása. Nemcsak németnyelvű tudományos jogi munkáját és az ebben az időben írt epikus költeményeit hevertette íróasztala fiókjában, hanem lírai költeményeinek sem keresett többé olvasóközönséget. A polgármesteri működés ügylátszik teljesen közéleti mederbe terelte szereplését és becsvágát. Szinte azt a benyomást nyerjük, mintha költői terveiről végkép lemondott volna. Az örökös tülekedést megkívánó élet azonban kissé erősen fogja megleckéztetni az immár politikai becsvággyal is eltelt férfit. 1847-ben érte az első nyilvános közszereplési, nyugodtan mondhatjuk, politikai kudarc, amikor előrelátó óvatossága és némileg talán akarata ellenére is belesodródott a politikai harc ár-apály hullámszásának kellős közepébe. A városi követválasztásból, amelyen Preyer is, engedve Lonovits állandó sarkallásának, fellépett jelöltként, 1847-ben a konzervatív párt került ki győztesen. Két követnek, a raffinált elhamarkodás és kikiáltás elavult módszerével, Preyer János polgármestert és Popovits Márk városbíróvá választották meg.³² Nem volt hála benne. A liberálisok levegőhöz jutva, rögtön átláttak a szítán és titkos, befolyásolatlan szavazást és főleg a választók előzetes értesítését követelték. Hihetetlen városlármá, kavarodás, háborgás támadt, úgy hogy a kir. helytartó végül is kénytelen volt, a régít megsemmisítve, új választást elrendelni. Az új választásnál Preyer neve már a listáról is lemaradt.³³

Temesvár városának a negyvennyolc előtti Magyarországon oly hírhedté vált fészkes maradiságának ezzel egyszer s mindenkorra vége szakadt. Miután már amúgy is elkürtölték róluk, hogy Béccsel paktálnak és hogy a nemzeti érdeket nem értő nádornak kisdud önzéstől vezetett uszályhordozói, hogy ellenségei a nemzet egészséges megújulási akaratának és ép azért nyíltan vagy titokban idegenkednek a becsületes magyarosodástól, sőt hazafiúi érzelmeik is felette kétségesek, egynehány

³¹ *Leo Hoffmann* i. m. 116. l.

³² „*Temesvarer Wochenblatt*”, 1847. 41. szám, 328. l.

³³ *Szentkláray Jenő dr.*: Temesvár szab. kir. város története, 101. l. „Országos Monographia Társaság.” é. n.

maradi máris alkalmasnak és időszerűnek találta a pálfordulást és alkalmazkodott a diadalms új légkörhöz.

Temesvár is megérzi az új idők viharos szelét: a maradi párt hangja és energiája összeroppan; már maga a városi képviselőtestület is meghunyászkodik a szabadelvű akarat előtt.

VI. 1848. TEMESVÁR A WOIWODINA IDEJÉN

A két elkövetkező év volt Preyer életének talán legkegyetlenebb ideje. Valósággal a dilemma örlőjébe szorult. A folytonos választás jobb és bal, hajlam és kényszerűség, rokonszenv és kötelességteljesítés, az állandó cselekvő kényszerűség a negyvennyolcas politikai idők kavarodottsága közepette hatalmas edzett idegrendszert és néha robusztus lelkiismeretet követelt meg.

A márciusi napok nem gördültek be váratlanul a várba; a talaj itt is már eléggé fel volt ugarolva. „Határtalan örömrivalgás közepette” hirdette „Preyer János polgármester” három nap egymás után tartott népgyűlésen a 12 pont keretében az új idők szellemét és követelményeit. A fellángoló honszeretet és nemzeti önérzet Temesvárott is értelmiséget és köznépet egyaránt elragadott. Öreg emberek fognak neki a magyar nyelv elsajátításába. A magyar kedv elharapódzása tömegtünet jellegét ölti magára. A valóságban azonban egy érzelmi chaos csirái lapanganak a politikai rajongásnak ebben az ünnepi tumultusában. A német lakosság mindenesetre kivette részét belőle. Váramozó álláspontot épen csak a városi szerbség foglalt el.

Szorult helyzetében, mint tudjuk, Bécs egyelőre lépésről lépésre engedett s így Rukovina bárót, a temesvári várparancsnokot, aki ízig-vérig osztrák katona volt, szintén teljesen utasítások nélkül hagyta. Összezörrenésre így nem került a sor.

Az első vihar elsimulása után végre a temesvári lakosság is ön maga indulhatott saját kedve szerinti polgármestert választani. Az 1049 szavazat közül — 1848 június 6-án — 609 szavazattal újból csak Preyer Jánost választották meg a nehéz időknek eleibe néző város élére.¹ Ügylátszik a város lakosságá-

¹ „Temesvarer Wochenblatt”. 1848. 29. szám, 192. l.

nak többsége mégis csak benne látta a legalkalmasabb férfit, akinek kezébe sorsát nyugodtan fektethette. Preyer ettől a naptól kezdve valóban hűen tükrözi vissza a város német polgárságának átlagos politikai érzületét és magatartását. Egyáltalán nem könnyű dolog ép ebben az ügyben valami biztosat állítani. Látszólag a legnagyobb összeviesszaság, ellentétesség uralkodik itt. A lokális és bánati történetírók a lakosságnak hol feltűnő, néhutt valósággal exaltált magyar érzelműségét, hol meg az osztrákok iránti leplezett vagy nyílt rokonszenvét, hol meg épen tipikus közönyösségét emelik ki. Példákat mindegyik esetre találunk; legtöbbet azonban mégis csak az elsöre. „Die Zahlreichen Spenden, — írja a hirlap — die von allen Seiten für das Wohl des geliebten Vaterlandes einfließen, geben den schönsten Beweis von dem wahren Patriotismus der Bevölkerung.”² A német polgárok fiai tömegesen állanak be katonának a Preyer által megalakított nemzetőrségbe. A színház ünnepi és ingyenes előadásokat rendez. Dr. Feldinger, a már említett helyi német poéta, melódiát szerez a „Nemzeti dal”-hoz, amelyet városszerte énekelnek.³

Preyer János is kitett mindenképen magáért. 1848 július 3-án „Temesvár városában tartott legelső közgyűlése alkalmával... megnyitó beszédében” eddigi felfogásával szinte homlok-egyenest ellenkezően így szövegezte meg politikai hitvallását: „... das Streben somit, die zur Tatsache gewordenen Reformen zurückzuleiten in das Geleise des untergegangenen Systems, wäre nicht nur eitle Schwärmerei, sondern selbst Umsturz des Staates. Demnach spreche ich als Ergebnis meiner Betrachtungen unserer und der gegenwärtigen Zustände Europa's den Satz aus: dass die Lehre einer reaktionären Politik (sic!) gänzlich verschollen, ja, unmöglich sei, es in der Pflicht eines jeden Staatsbürgers liege, was er auch für Staatsgrundsätze haben möchte, die neuen Elemente dem Geiste und den wahren Bedürfnissen des Volkes gemäss zu ordnen.”⁴

² „Temesvarer Wochenblatt.” 1848. 31. szám. Lásd „Bogna István napló”-ját is.

³ „Temesvarer Wochenblatt.” 1848. 16. szám (apróhirdetések rovatában).

⁴ E beszéd megjelent: Temesvár, Beichel József könyvnyomdájában. (Egy példány Preyer írói hagyatékában).

Ha reakcionárius politikai tendenciával nem is, észrevehetően magyarelles magatartással mégis szinte nap-nap után meg kellett az egyébként erélyes városi tanácsnak, amely teljesen Preyer befolyása alatt működött, küzdenie.⁵

A politikai hangulat meglehetősen szeszélyes hullámlását a „Temesvarer Wochenblatt” szinte frappáns hűséggel adja vissza. Stockinger-Sulyok szerkesztése alatt a lap egy ideig a német nyelven agitáló kossuthos nemzeti szellemnek orgánuma. Majd a „sárga-fekete Hirschfeld” szerkesztése alá kerül, aki viszont a „császáriak” iránti leplezetlen szimpátiájának dobverőjévé gyúrja át. A forradalom évében megindult első temesvári politikai napilapot, az intranzigens Hazai szerkesztésében megjelent „Tagesanzeiger”-t Rukovina báró lázítás címén 40 napi valóban lelkes működés után beszüntette. Talán még a Wachtel Dávid szerkesztésében 1848-ban megindult „Südungar” képviselte leghívebben a városi német polgárság nagyobb részének őszinte, de minden túlzástól tartózkodó, higgadtan hazafias érzületét.

A várost képviselő és ügyeit védő magisztrátus és az osztrák várparancsnok között eleinte tűrhető viszony uralkodott. A lappangó ellentétek apró surlódások alakjában azonban csak felszegték fejeiket, tipikusan jelezve ezzel azt, hogy az itt gyökeret vert, magát hazájában érző német lakosság csak másként érzett szülőföldjén, mint az ideiglenesen idehelyezett osztrák katonai állomány és az allochton várparancsnok.

Mikor azután már a véksőkig kiéleződött a politikai helyzet és Kossuth a szabadságharc zászlaját kibontotta, Rukovina báró 1848 október 3-án döntő lépésre határozta el magát. Három órás megfontolási idővel választás elé állította az oscilláló városi tanácsot, amely ezen a napon Preyer János első aláírásával megtagadta Kossuthot — a pillanatnyi vezért, de nem a hazát — és a császár manifesztuma alá helyezte a várost.⁶ Ezzel most már ők is a „Gutgesinnte”-k táborába tartoztak a „rebellisták”-kal szemben, akik, mint a megyei tisztviselők, már napokkal előbb elhagyták a vár falait.

Nehéz megpróbáltatások napjai következtek a súlyos felelősséget vállalt Preyerre és a Bem serege által kiméletlen ostrom

⁵ *Johann Grassel: Die königliche Freistadt Temesvar und der Freiheitskampf 1848—1849. Temesvár, 1903. 10. l.*

⁶ „Temesvarer Zeitung.” 1888. okt. 15-iki száma. (Preyer nekrológ.)

alá fogott város tehetetlen lakosságára. A külső szorongattatás mellett belső keserves viszasságok is sanyargatták a politikától immár teljesen megcsömörlött polgárságot. A dolgok velejére célozva méltán panaszkodhatott a „Temesvarer Wochenblatt” cikkírója ilyen kifakadásokkal: „In dem Zeitraum von kaum einem Jahre ist es soweit gekommen, dass der Sohn aus politischem Fanatismus den Vater verleugnet und beschimpft und der Vater den Sohn in die weite Welt hinausgestossen hat.”⁷

Preyer ugyan megmaradt az ostrom megkezdése után is polgármesteri hivatalában, de autonom jogaitól, akárcsak a városi tanácsot, amely a nyílt harc dacára is, magyar nemzeti érzületének állandó tanujelét adta, szinte teljesen megfosztották.⁸

Végül is, amikor az ostrom tetőpontra hágott és szörnyűségeknek ellenhatásaképpen valóságos „Auswanderungsepidemie” tört ki a lakosság körében,⁹ 1849 július 2.-án, 500 ember közé elvegyülve, elhatározását előzőleg hivatalosan bejelentve, Preyer is elhagyta családjával a félig rommá lőtt inséges várost.¹⁰

Hogy mint vélekedett a diktátori hatalommal felruházott várparancsnok, hűtlenségnek, gyávaságnak minősítette-e a polgármester távozását, nem tudjuk. Annyi azonban tény, hogy egy néhány nappal Preyer távozása után a „Kammeramts-Keller”-ből kihurcolták összes bútorait és valamennyi boroshordaját és a borral együtt elrekvirálták és megbecsültetés után a várkatonaság számára elszállították.¹¹

1849 augusztus 9.-én szabadult fel Temesvár, miután a megszenvedett magyar hadsereg egy nappal előbb úgyszólván fegyverdurranás nélkül, rendet bontva, letörve, elnyűve, lelkesedés-unottan, szinte teljesen lezüllyve menekült végső katasztrófája elé.¹²

Ausztria ura lett a helyzetnek.

A szabadságharcot szülte vágyak és remények helyébe „trat das politische Ideal der deutschen Bureaukratie... und der im

⁷ „Temesvarer Wochenblatt.” 1849. 16. szám.

⁸ Grassel: i. m. 33. l.

⁹ „Temesvarer Wochenblatt” 1849. 19. szám.

¹⁰ Grassel i. m. 74. l.

¹¹ Ugyanott.

¹² Bellai József: Temesvár története. (Kéziratban a temesvári „Városi Könyvtár”-ban.)

Dienste der Krone stehenden adeligen Geschlechter, die Doktrin von der Notwendigkeit, das auf den Trümmern des jungen Verfassungslebens von 1848 errichtete einheitliche Grossreich Franz Josephs als in deutscher Sprache befehlende Autokratie aufrechtzuerhalten und gegen die neu hervorkommenden Regungen nationaler und politischer Freiheit aller Völker des Reiches nach Kräften zu schützen.¹³

Ez az abszolutisztikus tendencia a Bánátot is valósággal kísérleti terepnek tette meg. Nem vette figyelembe sem a történeti multat, sem az ethnographiai helyzetet és talán abban a politikai balhiedelmében, hogy radikális önkényével az összes politikai és nemzetiségi bajokat orvosolhatja, sőt gazdasági és kulturális egységet teremthet, igyekezett az elintézett háborus ügyet pusztán a maga — azaz Ausztria — javára kihasználni.¹⁴

1860-ig három kísérletet is tett, hogy a forradalmi és nemzeti szellemet lenyügöző, szilárd helyzetet teremtsen. Először életre keltette a magyar nemzeti érdeket és jogokat sértő „Serbische Woiewodschaft und Temeser Banat”-ot, hogy legalább névszerint elégítse ki a Bánát legrakoncátlanabb népét, az általuk politikai sakk-parasztokként használt szerbséget.

1850-ben már újabb kísérlettel próbálkoztak. A szerbek autonom követeléseit szinte teljesen figyelmen kívül hagyva, a tartomány igazgatását egy miniszteri biztosra ruházták, aki azonban a politikai és kulturális egységesítő tendencia realizálására szintén nem bizonyult alkalmasnak. A harmadik variáció azután csakhamar ezt is felváltotta; a „Szerb Vajdaság és Temesi Bácság” élére katonai kormányzó került, aki egy egész gárda osztrák, cseh és morva hivatali személyezettel foglalta el helyét Temesvárott.¹⁵ Ujból megszervezik a teljesen katonai, sőt hűbéri jellegű bánáti határőrvidéket is, hogy a végeken is biztosítsák az osztrák szellem meggyökeredzését.¹⁶

A régi magyar hivatalnokok, sőt a nemességnek is egy ré-

¹³ *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Der Neue Geist Verlag. Leipzig. I. k. 1921; II. k. 1927. II. k. 63. l.

¹⁴ *Hermann Bahr*: Finis Austriae. Preussische Jahrbücher. 1927. 208. k. 2. füzet, 134—142. l.

¹⁵ *Leonhard Böhm*: Geschichte des Temescher Banats. I. k. 399—400. l. Leipzig, 1861.

¹⁶ *L. Böhm*: i. m. I. k. 400. l.

sze, Világos után szélnek eredt. Az osztrák önkény többeket kivégeztetett, sokan hosszú éveken át az ausztriai várbörtönök kazamátaiban synylődtek, a legtöbben azonban emigráltak.¹⁷

Temesvár azonban „a fenséges kaland” (Riedl) szomorú vége után ismét, mint már a XVIII. században, egy teljesen „német jellegű koronatartomány” „Landeshauptstadt”-ja lett. Falai között székeltek „die geistlichen und politischen Behörden”; itt működtek „die Justizstellen”, „die Finanzbehörden” és ide központosították a katonai ügyek szerveit is, mint a „Festungs- und Platz-Commando”-t, a „Genie-Inspektion”-t; maga a „Kriegsgericht” is itt működött.¹⁸

Temesvár falai csakhamar megteltek osztrák hivatalnokokkal, hivatalos átmeneti vendégekkel és az osztrák garnizon tisztjeivel. A hajdani vidám, gondüző élet egyszerre visszalopódzkodott.

A német polgárság csakhamar beletörődik az új helyzetbe, megszokja az új urakat, akik velük épenséggel nem foghegyről, vagy félvállról beszéltek, sőt beelegyedtek a felélénkülő társaséletbe és a köznépet is a legjovialisabb bánásmódban részesítették.

Rövid idő kellett csak és Temesvár felvette azt a phisiognomiát, amelynél fogva oly büszkén viselte ismét egy évtizeden keresztül „Klein-Wien” híres jelzőjét. Nemcsak gazdasági és kereskedelmi, hanem kulturális és társadalmi téren is csakhamar egy gazdag, termékeny és gyors felvirágzás lehetőségével megáldott vidék központja lett. Ha a produktív művészi és tudományos tevékenységtől elvonatkoztatunk, valóban beszélhetünk egy „feltünő gazdasági és kulturális” fellendülésről az abszolutizmus évtizede alatt. Így fejezi ki ezt Milecker¹⁹ és így látta Schwicker és Böhm is.

Egynehány puszta adat egymásutáni felsorolása is már szemlélhetővé teszi ezt az állítást:²⁰

1850-ben alakult meg a „Temesvarer Handels- und Gewer-

¹⁷ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. Bp. Franklin-társulat, 1922. I. köt. 144—184. l.

¹⁸ L. Böhm: i. m. I. köt. 399. l.

¹⁹ Felix Milecker: i. m. 40. l.

²⁰ Adatok: Armin Barát: i. m. 225—226. l., Milecker: i. m. 40—42 l., azonkívül Preyer, Szentkláray és Berkeszi monographiáiban.

bebank." Ugyanabban az évben osztrák mintára egy teljes nyolc osztályú gimnáziumot szerveztek a város részére. 1851-ben alakult meg Temesvárott az első magyarországi könyvnyomdászszövetség;²¹ a nyomdák száma pedig felszaporodott egyről háromra. 1855-ben a város táviró vonalat szerzett magának. 1855—56 év telén bevezették osztrák mintára végre a telekkönyvi hivatalt is. A „Szeged-temesvári vaspálya” 1857-ben nyílt meg; egy évre rá kiépítették a 119 km. hosszúságú bázisai vonalat, amely a Balkánt összekötötte Béccsel és Temesvár gócpont jellegét még hatásosabban kiemelte. Innen indult ki minden délfelé és ide tömörült délről minden behozatal és forgalom. 1857-ben vezették be Temesvárott Preyer polgármesteri kezdeményezésére a gázvilágítást, ami akkoriban országos eseményszámba ment. A Bégacsatorna, amely, mint Preyer mondja, „bisher nur zum Triff des Brennholzes” szolgált, most egyszerre a kereskedelem déli lebonyolításának egyik legfontosabb eszközévé vált. A város ipara ebben az időben 117 szakmát képviselt.²² Már feltalálói is akadtak a városnak.²³

Hasonló felélénkülést látunk a társadalmi élet terén is. Ennek az egy-két év alatt szélesen szétterpeszkedő, oly jellegzetesen német városi szellemnek szétárasztói azonban elsősorban nem a temesvári polgárok voltak, hanem az osztrák jövevények. A városi német polgárság éppen csak alkalmas talaj volt, amelybe az osztrák hivatalnokok, tisztek és családjaik életmódjuk és szokásaik csírait elhintették. Az idomulás itt természetesen egy-két év dolga volt, hiszen, az esetleges politikai differenciáktól eltekintve, sem faji, sem nyelvi, vallási, sőt társadalmi akadályai nem lehettek az osztrák és bánáti németiség szorosabb viszonyának és együttműködésének. Némi tartózkodás csak az ötvenes évek vége felé tapasztalható, amikor a politikai állapotok megváltozása már küszöbön állott. Addig a társadalmi és nyilvános életből a magyar szellem és szokás teljesen a család zugolyába húzódott vissza. Az új hatalom természetesen eleinte nem is mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy a magyarnak

²¹ *Gabriel József és Mangold Sándor: A temesvári könyvnyomdászegylet története 1851—1887. Temesvár, 1890.*

²² *Preyer: Monographie der königl. Freistadt Temesvar. 147. l.*

²³ „Delejtü.” II. évf. 13. szám.

még az árnyékát is eltüntesse. A hivatalokban egyedül a német volt kötelező; magyarul a tisztviselők nem is értettek.

Jellemző világot vet az akkori, teljesen osztrákérzelmű korhangulatra a „*Temesvarer Zeitung*” 1853. újévi főcikkének egy-néhány sora, amely következőkép hangzik: „Mit einem Blick nach rückwärts auf das abgelaufene Jahr 1852, finden wir, dass dasselbe überall eifrig bemüht war, die aus dem politischen Rausche des Jahres 1848—1849 noch hie und da zurückgebliebenen Reminiscenzen zu verwischen.”²⁴

Ez egyik oldala a lakosság átlagos hangulatának. Az évtized vége felé azonban a feléledő „reminiscenciák” csak felszegték fejeiket. 1857 után nemcsak az elevenedő magyar, hanem a német és román, sőt itt-ott a szerb lakosság kedélyén is úrrá lesz egy pszichológiailag nehezeen meghatározható idegenkedés a „*Woiwodina*” ellen és ezzel együtt a régi idők utáni sóvárgás. Ennek a szövevényes politikai hangulatnak ad kifejezést az első temesvári magyar nyelvű folyóirat, a „*Delejtű*”, 1858-tól 1861-ig.

Mindkét tábor, a magyar, a tiszteletreméltó Pesthy Frigyes-sel az élén, az osztrák, Coronini-Cronberg gróf tábornok és kormányzó vezetése alatt, igyekezett a lakosságot a maga ügyének megnyerni. Érdekes, mindketten sikerekkel dicsekedhettek. Coronini például 1859 május 3.-án nyílt felhívást intézett a tartomány lakosságához, a veszélyben lévő „haza” védelmére szólítja fel őket. A németiség viselkedését Böhm így jellemzi: „Dieser Ruf sollte nicht unerhört vorüber gehen. Von allen Seiten strömten rüstige Burschen, oder auch schon früher gediente Männer nach der Stadt Temesvar...” „von allen Seiten flossen freiwillige Beiträge sowohl in barem Gelde, als auch in anderen Sachen.”²⁵

Ugyanakkor a „*Delejtű*” ezt írja: „A temesvári nők oly lelkesedéssel tanulják a magyar nyelvet, hogy az ember nem tudja, bámulja-e vagy dicsérje-e őket!”²⁶

A magyar nemzeti érzület feléledése, sőt térfoglalása mellett számos körülmény szól: Demonstrálnak a magyaros viselettel; a deák-bált 1860 telén túltengő hazafias szelleme miatt a kor-

²⁴ „*Temesvarer Zeitung*.” 1853. 1. szám.

²⁵ Böhm: i. m. I. köt. 398. l.

²⁶ „*Delejtű*.” III. évf. 14. szám, 112. l.

mányzóság jónak látta betiltani; az Akadémia javára rendezett gyűjtés oly fényes eredménnyel járt, hogy az összeg feltüntetését a „Delejtű”-nek hivatalosan megtiltották; Szent István napját úgy ülték meg, mintha csak a Woiwodina agóniáját akarták volna vele egyúttal megünnepelni.

A közhangulat mindenestre 1860 felé alaposan elhajolt az évtized elején uralkodó politikai magatartástól.

Preyer itt is hű tükörképe az egész évtized átlagos politikai és társadalmi hangulathullámzásának. 1848 után Preyer János tiszta jellegzetességében áll előttünk. Akit most látni fogunk, az maga az ember, akinek életében az ellentmondások most már néha nyíltan feltűnnek.

A felszabadulás utáni napon Preyer már visszatért a városba, ahol hivatalát ismét átvette, bár hatáskörét egyenlőre nagyon összezsugorították, sőt egy ideig magasabb felügyelet alá is helyezték.

Magatartása, közéleti és írói tevékenysége azonban valóban csak most válik reprezentatív jelentőségűvé. Legalább is 1858-ig Preyer a város német polgárságának átlagos érzelmi és magaviseleti chronométere. Mint Temesvár legműveltebb férfia és polgármestere, igazán csak most jut ahhoz a szélesebb oldalú szerepléshez, amely után már 48 előtt is vágyódott. A politikai agilitásnak azonban még az árnyéka is hiányzott belőle. Mint a politikai oscillálás típusa áll most előttünk, aki végsőleg „unpolitisch eingestellter Charakter”-ének veleszületett eszességével most is megtalálta a középútat. Nem tolja magát egyáltalán előtérbe, mint mások, akik politikai színeket öltöttek magukra. Az ostrom utáni két-három év polgármesteri teendői egyébként is minden munkabírását igénybe vették. Minden igyekezete először is odaírányult, hogy az ostrom nyomait a leggyorsabban és lehetőleg a lakosság megerősítése nélkül eltüntesse. Nemes emberszereztetére vall, hogy a nyomasztó adóterhektől a polgárságot szinte teljesen megszabadította. A város külsőjének restaurálásával egy-két év alatt végzett; a romok helyére egész tömegét építette az új házaknak. Ezt annyi utánjárással, hozzáértéssel, élelmes-séggel vitte keresztül, hogy Temesvárt az átutazók most már egész Magyarország legcsinosabb és legkellemesebb városának találták. Ügyességével még a bécsi kormány föltétlen jóindulatát is megnyerte, ami már abból is kitűnik, hogy az adóktól a várost

néhány évre megkimélték, sőt a Preyer által 1849 leginségesebb hónapjaiban kiadott „Notgeld“ beváltása elé sem gördítettek akadályokat.²⁷

Amellett, hogy Preyer, polgármesteri működésétől el is tekintve, értett a pénzügyek ügyes kezeléséhez, szól már az a tény is, hogy 1852-ben még mindig a takarékpénztár elnöki ügyeit is intézte,²⁸ sőt a város pénztárát is, nem egy okos spekulációval duzzasztotta meg.²⁹

Preyer Jánosnak tagadhatatlan nagy része volt abban, hogy Temesvárott, a sok megpróbáltatás dacára, 1849 után egy-két év alatt ismét régi, békés medrében folyhatott az élet. A nehéz időket a lakosság rövidesen el is felejtette. Csakhamar felülke-rekedett ismét a szórakozásvágy, a derűtséget és mulatságokat hajhászó tipikusan temesvári életkedv, amelyet a joviális osztrák katonatisztek csak még felélénkítettek.

Közismert énekesek, európai hírű táncosgárdák, zenevirtuó-zok, favorit színészek, bonvivánok, divák állandó vendégei a vá-roshnak. Némi „könnyelműség“ vesz erőt a lakosságon, úgy, hogy már az időnkénti akasztásoknál is „war das zarte Geschlecht zahlreich vertreten.“³⁰

Hirtelenében élénkül fel a színházi élet, a társas élet pedig szinte teljesen homogén köntöst kezd öltetni.

A kontaktus a bécsi és a bánáti színészet között most a leg-közvetlenebb és legélénkebb. A vendégszereplés mindennapi esemény. Jártak itt több alkalommal is, Regina Delia, Devrient, Babing, Schmallöger-ék, Lowe, Erl, Janner, — hogy csak egy-néhányat említsünk az akkori bécsi, pesti és németországi híres-ségek közül. Ezek a vendégszereplések állandóan telt házakat biztosítottak az igazgatók számára. 1853-ban maga Preyer írja: „Die stehende Bühne ist unserem Publikum so sehr zum Bedürf-nis geworden, dass sie, obwohl schon mit 75 Logen versehen, noch immer nicht genügend kann.“³¹ Pedig 1852 óta a régi, kitata-rozott aréna is Thália ügyét szolgálta, úgy hogy Temesvárott

²⁷ Fr. Wettel adata. Wettel még nemrégiben birtokában is volt egy ilyen Preyer-bankónak.

²⁸ „Temesvarer Anzeiger.“ 1852. 15. szám.

²⁹ „Temesvarer Zeitung.“ 1888. okt. 15-iki számában.

³⁰ „Temesvarer Anzeiger.“ 1853. 100. szám.

³¹ Preyer: Monographie i. m. 154 l.

néha két társulat is játszott. A Woiwodina évtizede alatt az opera kultusza érte el Temesvárott a legmagasabb fokot.³² „Rigoletto“, „Troubadour“, „Don Juan“, „Hugenotten“, „Die Jüdin“, „Martha“, „Zauberflöte“, „Die lustigen Weiber von Windsor“ stb. hetenkint szerepeltek műsoron. — Nestroy, Raupach, Seidl, Klein frenetikus sikereket arató darabjai mellett azonban Goethe „Götz von Berlichingen“ és „Egmont“-ja is élénkebb tetzésre találtak. Igaztalanul vetette a „Delejtű“ rosszmájú színházi rovatírója a temesvári színház igazgatójának a műsor állandó silányságát szemére, kérve, „hogyan annyi bécsi bohózzal ne faggassa“ őket,³³ mi ennek ellenében szívesen feltüntetjük, hogy ott, ahol Goethe, Schiller, Lessing, Kleist, Gutzkow, Shakespeare tudott tetszést aratni, ott nem kellett Szigligetinél „klasszicizmust keresni.“

Az abszolutizmus ideje alatt mindenesetre a tartományfőnök türelmességére vallott, hogy magyar társulatok is ismételten engedélyt kaptak, hogy Temesvárott vendégszerepelhessenek. Sőt 1852-ben a városban átutazóban tartózkodó I. Ferenc József is meglátogatott egy ilyen magyar operaelőadást.³⁴

„Háborító zavar a magyar vendégszereplések alatt — állapítja meg a „Delejtű“ írója — sohasem fordult elő“, talán egyrészt már azért sem, mert a színház „a magyar színidény alatt úgyszólván üres volt.“³⁵ Egressy Gábort nagy rokonszenvvel fogadta a közönség, a fennenjáró Szerdahelyit azonban improvizálásai miatt lepisszegette, a kritika pedig a sárga földig rántotta.

Szemmel látható hanyatlás a színészet terén csak az 1860 és 1867 közötti átmeneti, zavaros, egyébként is általános pangást mutató időben állott be, amikor hosszú ideig az igazgató egész operaszemélyzetét volt kénytelen együtteséből elbocsájtani.

Annál nagyobb fellendülést mutat 1880-ig szinte megszokás nélkül a német hírlap ügye 1849 után. 1851-ben egyszerre öt német lap is szolgálja a lakosság ügyét: a „Temesvarer Anzeiger“, amelyet „a győztes hatalom előtt jó hírben álló Beichel szerkesztett; a „Banater Courir“; a „Banater Teleqramm“; az osztrák hivatalos „Landes Gesetz- und Regierungsblatt“ és a

³² A következő adatokat mind a hírlapok tudósításaiból szedtem össze.

³³ „Delejtű“ II. évf. 17. szám. 190. l.;— II. évf. 16. szám. 133. l.

³⁴ „Temesvarer Zeitung.“ 1852. év 169—170. szám.

³⁵ „Delejtű“ II. évf. 17. szám. 140. l.

dr. Feldinger szerkesztésében megjelent „Euphrosine” című szépirodalmi és társadalmi hetilap, amely az első volt ebben a minőségben. Az első temesvári német nyelvű politikai *napilap*, a „*Temesvarer Zeitung*”, 1852-ben látott Andreas Flatt szerkesztésében napvilágot, mint a bécsi kormány félhivatalos szerve, amely bár „*Osterreichische Staatsbürger*”-eknek nevezete állandóan a lakosságot,³⁶ mindamellett tartózkodott a magyarfaló hangtól, úgy hogy a „jó hazafiak is” — mint Berkessi mondja — szívesen felkeresték cikkeikkel. Még Pesthy Frigyes is ott találjuk ezek között.³⁷

Az 1853-ban megindult „*Kundschaftsblatt*” mellett méltán megérdemli különös figyelmünket a Carl Hirschfeld által szerkesztett „*Unterhaltungsblätter*” című szépirodalmi és társas ügyet szolgáló lap, amelyet emelkedettebb nívójáért még Preyer is kiemelt a többi közül.

VII. PREYER ÚJABB KISÉRLETEI

A TUDOMÁNYOS ÉS DRÁMAIRODALOM TERÉN

Preyer maga nem vett részt — bár szerfelett kíváncsi alkalom nyílt számára — a hírlapírói tevékenységben. A „*Klein-Wien*”-i atmoszféra azonban ő benne is felélesztik az 1843 óta ellankadt, elszibbadt írói hajlamot és alkotásvágyat. A német miliő állandóan serkentő benyomásai alatt megtelik kedélye hatásokkal, az élmények felfrissítik régi terveit, újak is fogannak és az alkotás ösztöne oly erővel tör ki belőle, hogy Preyer érvényesülési becsvágyában annyira kilendül a hozzámért pályából, hogy kudarca elkerülhetetlenné válik.

Családi események, intímebb élmények, az élet különös ellentétességéből fakadó érzelmek, az egyéni kedélyvilág halál- és boldogságérzései is feltüzelik költői és tudományos ösztönét: felesége halála és második házassága.

1850 október 18.-án halt meg — valószínűleg sorvadásban — első felesége 43 éves korában.¹ Ez a sorscsapás, bár mélyen meg-

³⁶ Például: „*Temesvarer Zeitung*.” 1852. I. évf. 198. l.

³⁷ Például: „*Temesvarer Zeitung*.” 1857. 15—29. szám.

¹ „*Extractus matriculae defunctorum*.” (A temesvári róm. kath. plebánia hivatal adata alapján.)

rendítette, nem ásta alá cselekvő energiáját. Vigaszt a napi munkában és a már abban az évben megkezdett tudományos irogatásban keresett. Az idő azután behegesztette ezt a sebet is.

Egy ideig talán épen csak serdülő leányára való tekintettel nem tudta magát rászánni egy újabb frigyre. Végre mégis győzött benne a megszokott társas és családi élet érzése, melyet a 29 éves, nálánál 18 évvel fiatalabb, szép műveltségű, előkelő modorú, gyermektelen özvegy Hermina, született Fischer von See asszony — akivel a temesvári exkluzív társas körben ismerkedett meg és aki egy osztrák altábornagynak volt a leánya — viszonzásra méltónak talált.

1852 november 22.-én kötötte második házasságát, ugyanabban a templomban, ahol az elsőt, ugyancsak előzetes kihirdetések nélkül.²

Ez a családi élet, amelyet csak a mostoha és leánya közötti hideg és feszült viszony tett néha kellemetlenné,³ biztosították számára azt a nyugalmat és benső megbékülést, sőt új frissességet is, amelyre a középszerű, tökéletesen polgári kerékvágású Preyernek az írói termékenységhez föltétlen szüksége volt.

Szinte mohó, hirtelen sokat akaró írói lelkesedés ragadja el. Két munkája is jelenik meg egy év alatt. A félig-meddig tudományos becsvágygyal elkészült „Monographie der königlichen Freistadt Temesvar“, amely 1853 november hónapjában hagyta el „im Verlage Polatsek Temesvar“ a sajtót és a C. Brockhaus kiadásában megjelent „Canova“ című „Dramatisches Gedicht“, amellyel a lokalitás szűk határain áttörve, a bánati reprezentáns egyszerre a nagy német irodalmi versenytéren akart magának költői nevet és elismerést szerezni.

A monographia — egyébként az első városi monographia a Bánátban — a buzgó dilettáns váltakozó szerencséjével, becsületese lelkiismeretével és tévedéseivel készült oly városi közönség számára, amely tényleg égető szükségét érezte már egy ilyen könyvnek. A monographiával Preyer tehát egy szűkebb hatást tartott szeme előtt, hogy „megtegye azt, amit addig a város minden tudós fia elmulasztott“: „dem Temesvarer Bürger ein Handbuch zu bieten, aus dem er die Geschichte und Schicksale seiner

² „Copulationis act de connubiae“. (A temesvári r. kath. plebániához hivatal anyakönyvéből.)

³ Preyer Sándor ny. ezredes levélbeli adatközlése alapján.

Vaterstadt nachholen könne.”⁴ Ez a cél, miután nagyobb igényei nem voltak vele, a munka fogyatékoságait is megérteti velünk. Preyer nem törekedett tudományos színvonalra, jóllehet tudatában volt annak, hogy úttörő munkát végez. Nem szánta rá magát jelentősebb oknyomozásra, kultúrtörténeti beállításra, hanem alkalmazkodva közönsége méreteihez és a kényes korhangulathoz, megelégszik a külső történet eseményeinek egymásutáni elbeszélésszerű leírásával. A fősúlyt a XVIII. századig a hadieseményekre fekteti. De ezek a hadiesemények, háborúk, villongások, hatalmi versengések, ármányok, csetepaték, trónüggyi bonyodalmak nagyon szájaizére vannak a kronológia létráján fölfelé kúszó ügyes nyelvű krónikásnak. A leírás néha valósággal költői nyelvezetbe öltözködik, olyannyira, hogy ennek kedvéért a cselekvénydús és regényesebb országos eseményeknél szívesen el is tér tárgytól. Az olyan események, jelenségek, tünetek felett, amelyek nem nagyon voltak ínyére, vagy amelyeknek tárgyalása a konjunkturát kezében tartó hatalom bizalmatlanságát vagy neheztelését vonhatták volna maguk után, egyszerűen tovasíklott. Temesvár telepítéstörténetét — talán áttekintő adatok hiányában — teljesen elhanyagolta. Annál aprólékosabb bőbeszédűséggel írja le az 1710 utáni templomalapításokat, a jezsuita rend temesvári házi történetét és az egyházi eseményeket. Ez nem hitbuzgalmának jele, hanem a szerencsés forráskutató örömben elkövetett szertelensége. A jezsuiták évjegyzeteit ugyanis ő használhatta fel elsőnek és az eleddig ismeretlen, de jelentéktelen adathalmaz fölcsigázta buzgóságát. Még a körmeneteket is oldalszámra jegyezte le.

1740-ig elérkezve, eseményleíró üteme hirtelen gyorsul, úgy hogy ugrásai még a laikus szemének is feltűnhetnek.

A város belső történetét, kulturmenetét, fejlődésútjába közbejártó tényezőket, műveltségi konstrukuráját, a politikai eszmék szerepét a város történetén belül nem igen kutatta. Nem ismertette sem az utolsó két század társadalmi életét (Pesthy és Berkessi későbbi érdemei ezek), sem a nemzetiségi mozgalmat. Fölötte gondos és megbízható azonban ott, ahol statisztikai adatokra támaszkodhatott. Pontosan vázolja a megélhetési viszonyokat, amelyeket a piaci árak megjelölésével igyekezik szemléltethetővé tenni. Kielégítő iskolatörténetet ad. A színház

⁴ Preyer i. m.: „Vorwort”.

alapítási évét feltünteteti ugyan, de többet egy szót sem tudunk meg tőle, amin, ha meggondoljuk, hogy a munkát egy drámaíró írta, szerfelett elcsodálkozhatunk.

Aránylag becselebb értékű a mű második része, amelyet „Gegenwart“-nak címzett meg. Itt minden statisztikai adat az 1852—1853-ik évekre vonatkozólag pontosan fellelhető. Szám-arányokkal vázolja a kereskedelem és ipar helyzetét, a lakosság vallási, nemzetiségi és nemek szerinti megoszlását; a város közigazgatási ügyét, klimatikus viszonyait, sőt egy-egy oldalon keresztül pár sematikus vonással a város társadalmi és szellemi életét is figyelembe veszi.

A munka csekélyebb térfogatú harmadik része a „Beilage.“ Ezt Preyer kulturtörténeti érdekességnek szánta. Közöl itt mindjárt elsőnek egy felette érdekes magyar levelet, amelyet állítólag a hódoltság alatt is Temesvár falai között lakó magyarság küldött a pápának. Saját állítása szerint ezt a levelet Fábry Ignác olvasó kanonok, későbbi kassai püspök, másolta le a pápai levéltárban és juttatta el másolatát az ő kezébe.

A forrásokat Preyer egyébként nem nevezi meg, azzal a megokolással, hogy „dem Kundigen werden die Quellen nicht unbekannt sein.“⁵ A régebbi történetírók közül főleg Grisellini, mellette Arneth volt nagyban segítségére. Más irányban főleg v. Hammerer a pestisről írt, v. Dorner említett és Hetzel a bánáti iskolaüggyel foglalkozó munkáit forgatta nagy haszonnal.

A monographia különben Preyer politikai színjátszásának is jellegzetes tükre. Osztrák érzelműségének épűgy hű tolmácsolója, mint lappangó magyarbarát érzelmeinek. Tagadhatatlan, hogy a Bánátban 1849 után otthonossá lett osztrák-német korhangulat, akarva, nem akarva, inyére volt. Senki sem állott azonban távolabb mindenféle intranzigens szélkakasságtól, mint Preyer. Nem volt híve sohasem az öntelt, önző és vak osztrák politikai bürokratizmusnak. Magyarbarátsága, amely egyrészt beléje nőtt már, másrészt a politikai önkény mulandóságának bölcs belátásából eredt, hangulatszerűen és mint reminiscencia a monographiába is belopódzkodott.

Preyer talán még az egyetlen objektív bánáti író, úgy a magyar, mint a német táborban; Pesthy Frigyes ép olyan kevéssé objektív, mint Leonhard Böhm.

⁵ Preyer i. m.: Vorwort.

A középútat a monographiában is megtalálta, úgy hogy egyik félt sem bántotta meg. Egy ilyen ügyesen, csak úgy odavetett szakasz pompásan jellemzi ezt a mindig kiutat találó, raffináltan eltussoló preyeri okosságot: Nemcsak ő — mondja egy ilyen helyen — „... alle Autoritäten ohne Ausnahme fanden sich im Feierkleide dabei ein (valamilyen 48-as márciusi ünnepségről van szó), doch mochte bei den Meisten und Fernsehenden die innere Stimmung mit dem äusseren Scheine wenig im Einklänge gestanden sein.”⁶

Preyer monographiájának megjelenését az 1853. évi temesvári lapok nem jelzik; hogy milyen fogadtatásban részesült így nem tudjuk. Annyi tény, hogy ez a könyv juttatta Preyert még ugyanabban az évben a díszpolgársággal való kitüntetéshez.

A későbbi monographiaírók, mint Szentkláray, Berkeszi, Barát, Telbisz és a Délvidék történetírói, mint Schwicker és Böhm bőven felkarolták érdemessége ügyét, de munkája gyümölcsseit is. Böhm például említett munkája I. részének 8. könyvében szinte betűhűen átvett egyes részeket.

Figyelemreméltó sikere volt Preyernek ugyanabban az évben C. Brockhaus kiadásában első nyomtatásban megjelent „Canova” című könyvdrámájával is. Mint már az 1831-ben Temesvárott előadásra került „Sühnung” kísérletét, a „Canová”-t is drámai költeménynek nevezi írója. Vagyis más szóval inkább olvasók kezébe szánta, mint színpadra.

A dráma egy-két jelenet elolvasása után elárulja, hogy írója kizárólag a goethe-schilleri klasszikus légkörben mozog. Teljesen az ő esztétikai elveiknek hitvallója.

A „Canova” goethei könyvdrámautánezet a schilleri páthosz átvételével, „Torquato Tasso” lebeghetett szeme előtt; reminiscenciái a „Canová”-ban szinte kézzelfoghatók.

Arra a klasszikus nyelvi és hangulati szépségre s eszmei harmoniára törekedett Preyer is, amely Goethe weimari idejében írt drámai műveiből áradt. Hogy végső értelemben véve tragikus életszemléletnek a bánati epigon drámai költeményében még kevesebb nyomát találjuk, mint Goethe művében, ezek után csak természetes.

A zseniális Canova és a tehetséges Rafael, két fiatal festő, Volpatti mester tanítványai, beleszeretnek annak leányába, Do-

⁶ Preyer: i. m. 80. l.

menicába. Az apának egyikük ellen sincs kifogása és a döntést ezért a képkiállító bizottság bírálatától teszi függővé. Legyen a leány a babérkoszorúsé. Domenica a jólnevelt leány törékeny, de engedelmes szívével hajlik meg a jóakarató apa oktan döntése előtt. Csak amikor azután Canováé lesz a babérkoszorú, kiált fel szívéből a tehetetlen fájdalom. Az elvakult, rajongó szerelmes Canova azonban még az utolsó percben észre veszi a kegyetlen valót és teljesen letörve, megcsömörölve menekül az élet elől — amely megcsalta, kicsúfolta, kiábrándította — a megváltó művészet akropoliszába.

Preyer ezt a hirtelen valóságra ébredt lelki élményt, amelyet bizonyára ő is mélyen átélt, ezzel a mély, megrendítő életvádoló vallomással fejezi ki:

Canova: „Da mir kein Glück bei Lebenden geworden,
Will ich hinfort dem *Stein* Gestalt geben;
Das Todte lüge mir das neid'sche Leben
Und was ich *liebend* bilde aus dem *Stein*,
Das täuscht mich nicht!”⁷

A tragikus megoldás helyett teljesen illuzórikus megváltás zárja le az egyébként is gyenge kézzel felkavart lelki konfliktust. Drámai helyett lírai megoldást nyújt, ami egyébként is mindig tipikusan jellemezte a nem született drámáirót.

Nem kevésbé feltűnőek a műfaji fogyatékoságok: a cselekvényszegénység mellett mindenekelőtt a motiválásnak szinte elemi gyarlósága. A döntő cselekvény megokolásai tetemes kívánnivalót hagynak hátra. Legönkényesebb Preyer Domenica jellemzésében. Ez a túlnőiesség, szinte leánybábúvá nevelt szép szűz, apja, a jószívű, de vak Volpatti ostoba akaratának majdnem áldozatává lesz. Szabad választást enged ugyan neki, de úgy determinálja a választást, hogy az eshetőségek többsége a neki talán kedvesebb Canovára essék. Domenica titokban azonban — bár eddig maga sem érzi ezt kizárólagos biztonsággal — az egyszerűbb, kedélyesebb, vagyis rokonszenvesebb Rafaelt szereti. Preyer észre sem vette, milyen helyes és jogos a szerelmes leány ösztöne. Rafael Canova helyében biztosan a halálba menekült volna, annyira tudott szeretni; neki a leány szerelme boldogságot és életértelmet jelentett. Canova a művészet révébe

⁷ Preyer: „Canova”: V. felv. utolsó jelenet.

menekült. Végsoleg tehát számára a művészet mégis csak abszolútabb, tisztább boldogságot és életértelmet jelentett, mint a szerelem.

Ha az olvasó ennek tudatára ébred, akkor a „Canova“, a megrendítő végakkordok dacára is, csak visszas hatásokat vált ki belőle.

Legnagyobb erénye még Preyernek, hogy sikerült költői érületének tisztaságát uralkodó jelentőségűvé emelni; drámaírói erénynek azonban ez sajnos egyáltalán nem nevezhető.

Valóban figyelemreméltó azonban nyelvezetének egyszerű, mesterkéletlen ékessége. Nem eredeti ugyan ez a stílus, de tagadhatatlanul tehetséges toll írása. Nem feltűnő jellegű, de egy biztos és minden szépség iránt fogékony nyelvérzék terméke.

Ez a könnyen pergő, ha nem is tömör és dús színű nyelvezet eléggé zenei, úgy hogy a tartalmi disszonancia el is merül a melódiában. Vannak, igaz, érzélgős helyei is, amelyeket a „könnyezés fuvalma“ tesz kissé ízetlenné; dagályos szószaporítása is elviselhetetlen néha a mai fülnek. Mégsem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy színpadon is eléggé megállná a helyét.

A „Canová“-n egyébként erősen felhígított shakespearei hatás is meglátszik, de Grillparzer „Sappho“-jának hangulati remniscenciái is kikandikálnak.

Tág helye van a drámai költeményben a lírikus áradozás mellett a bölcs közhelyeknek és jeles mondásoknak is. A túlokos polgári szentenciák és magában szép lírai gondolatok költői halmozásban azonban ma elviselhetetlenül hatnak. Tömören mondja éppen erre célozva Julius Bab: „... auf die Schärfe und Kraft des Ausdrucks legt der echte Dramatiker allen Wert, und nicht auf das in sich Schöne ...“

A műnek ma már kevés jelentősége van. Értéke inkább irodalomtörténeti és nem esztétikai. Jelentősége ez: bizonyossága a bánsági németiség írói akaratának, amelynek Preyer ezzel a drámával a XIX. században, mint első adta látható tanujelét.

Mi indíthatta Preyert a „Canova“ megírására? Valószínűleg Töpfer „Canovas Jugendliebe“ című színdarabja, amelyet 1845 január 2.-án adtak először a temesvári színházban⁸ és amely azután is állandóan műsoron maradt.

⁸ „Temesvarer Wochenblatt“. 1845. 2. szám, 15. l.

Preyer „Canová”-ja sohse látott színpadot. Csak épen könyvpiaci sikere volt a német polgári olvasóvilágban,⁹ ami azon is meglátszik, hogy Preyer ettől felhevítve, önbizalmában és sikerszomjúságában sebtében a történeti tragédiához nyúl, új színdarabot ír, sőt ezt már a színpadnak szánja és alig egy év leforgása alatt „Sulioten” címmel ugyancsak C. Brockhaus kiadásában 1854-ben közre is bocsájtja.

Ez a történeti tragédia azonban szemmeláthatólag már meghaladta Preyer költői képességeinek határát.

Ha az előbbi dráma Goethe, ez már Schiller túltengő hatását árulja el, akinek „Fieskó”-ján épült fel nagyjában, egyébként azonban „Wallenstein”-t is segítségül vette nemcsak a motiválásban, hanem az alapeszme értékesítésében is.

Helytelenül értékeli Joseph Stein szimplán „Intruguen-Stück”-nek,¹⁰ mert Preyer valójában sokkal többre törekedett, mint színpadi hatásra. Sőt épen a színpadi hatásvadászat állott legtávolabb tőle; nem is értett hozzá.

Stein még ezt is mondja: „Es kam Preyer in diesem Drama bloss auf die edle, alles überwiegende männliche Gesinnung an, deren Lob er durch alles Loos Zeigen wollte.”¹¹ Stein tehát pusztán ebben látja Preyer költői szándékát. A mi szemünkben ez a „Trauerspiel” inkább a hatalomvágy férfiának tragédiája.

Preyer erősen primitív kereten belül két férfiút állít egymással szembe, a szulioták népének két legkiválóbbját: Zavellos-t és Georg Botzaris-t. Zavellos az abszolút férfias polgári becsületesség tipusa; Botzaris a hatalomra való törekvés sarkantyúzottja, a rátermettséggel, de önhittség daemoni üzőttje. Két férfiú, aki talán egyformán szereti népét, de amíg az egyik mindhalálig hű marad vezéri becsületességéhez, addig a másik, akit szintén „egy magasztos ideál vezetett”, aki szintén „nem volt közönséges”, hogy vezérséghez jusson, hogy daemonát kielégítse, népe árulójává, családjá szennyfoltjává lesz, hogy végül népe színe előtt kaján-ságáért gyalázatos véget érjen.

A dráma középpontjában nem a hatalmon levő, nemes Za-

⁹ Wettel adatát a már említett Seelenmayer nevű kisasszonytól szerzte. (Ma a Seelenmayer-család már kihalt Temesvárott.)

¹⁰ Joseph Stein: „Preyer als Dramatiker” („Schwäbischer Hauskalender”, Temesvár 1918.) 32. l.

¹¹ Ugyanott.

vellos áll, hanem a hatalomra törő Botzaris, aki némileg „Jenseits von Gut und Böse” elsősorban a maga érvényesülését keresi, hogy, vezérséghez jutva, a nép, a köz boldogságát és békéjét is kivívhasssa, amely neki más kezéből nem kell.

Preyernek is ugyanaz volt a célja, mint Schillernek: „Ein grosses Gemälde des wirkenden und gestürzten Ehrgeizes zu zeichnen.”

Preyer valamennyi darabja közül ez a legkevesebbé sikerült. Legrikítóbb fogyatékosága, hogy nincs egyöntetű vezéreszméje, mert kettő is van és az egyikben Preyer maga is ingadozik.

Szorosan összefügg ezzel az, hogy nem sikerült neki az alap gondolatot cselekményekbe jeleníteni. A mű szerkezete sem lehetne gyatrább.

Bármennyire akart is Preyer Botzaris-ával valóban „megrendíteni”, ez az alak mutatja legnyilvánvalóbban nemcsak jellemző képessége fogyatékoságát, hanem jellemelképzelő tehetősége szegénységét is. Egyáltalán nem tudja jellemeit legsajátosabb vonásaiban megragadni és megrögzíteni. Botzarisszal a jellemábrázolásnak drámai szempontból a priori szükséges folytonossága ellen is megbocsájthatatlanul vétett. Amíg Botzaris az első két felvonásban szinte mint a predesztinált politikai nagyravagyás és hatalomkapzsiság megszemélyesítője szerepel, ugyanaz a férfiú a második felvonás végén egyszerre szinte elképesztően meg akar javulni; ám, ha véglegesen jó útra térne, akkor vége volna a darabnak. Hogy Preyernek nem az volt a szándéka, hogy Botzarist ezzel a pillanatnyi szánom-bánomsággal a demokratikus és keresztény jó erkölccsel véglegesen megbarátkoztassa, a többi felvonás eléggé mutatja. Botzaris épen ezzel az állhatatlan akaratával válik drámailag bűnössé. Preyer Botzarisa, hogy úgy mondjuk, maga sem tudja már, mit akar vele a szerző. Hol Zavellost akarja pusztán irigységből a nyeregből kiűtni, szembeszegezve vele saját igazibb rátermettségét s ezért összeesküvést is sző ellene, hol meg épen „die Herrschaft des Einen statt der Tyrannei der Vielen” lesz a jelszava. És épen ebben nem tudta Preyer, szűk polgári jellemkódexének elveitől akadályozva, drámai objektivitással megrajzolni. Pedig Preyer kétségtelenül rokonszenvezett ezzel a Botzarisszal. Innen aztán a jellemzések következetlensége és disszharmoniója. De a következetlenség ép úgy gátlója és átka minden drámaiságnak,

mondja Paul Ernst, mint „minden erkölcsiség relativ voltának belátása.”

Azonban dacára annak, hogy Preyer nem tudta Botzarist, mint a dráma egyetlen számbavehető alakját, a halálbátor vakmerőség, a daemoniség és férfias gonoszság „tisztá jellemé”-nek nimbuszával (mint például Hebbel Golot) felruházni, van valami ebben a Botzarisban is, ami megrendít és szinte arra késztet, hogy felemeljük a biedermeier költő igazságtalan önkénye alól.

Hogy Preyer átélte („erlebt, nicht durchlebt”, mint Ibsen mondja) ennek a mindenképpen tettrevágyó életakaratnak tragikusságát, elárulja a végső letörtségnek, tragikus beteljesedtségnek az a mélyszavú, hiábavaló sóhajtása, amelyet a haldokló Botzaris szájába adott:

„Nach dem Erfolg nur richtet sich die Welt,
Nur nach dem Glück urteilt die Geschichte,
Und stempelt auch Gewalt zum guten Recht!”¹²

Ha Preyer tovább ment, vagy tudott volna menni az élet és emberi akarat, a lét értelmének független vizsgálódásában, minden bizannyal nagyot alkothatott volna épen a drámaírás terén; de az ő szelleme, amint világnézetének tárgyalásánál látni fogjuk, nem tudta lerázni a polgáriasság láncait. Mihelyt a metafizikai atmoszféra határához ért, lelke megszedült, visszahullott és pesszimiztikus szemléletbe dermedt.

A „Sulioten” nem tragédia, hanem dialogizált büntetés-novella. Hogy anyagát honnan merítette a költő, nem tudjuk.

Valóban, „wenn hohe Gesinnung und eine schöne Sprache — mondja Stein — allein das Drama machen könnten, so wären die „Sulioten” vorzüglich.”¹³ Sajnos, ezek teszik legkevesebbé.

A felépítés alapjában gyöngé és kezdetleges. A motiválás aligha lehetne gyarlóbb. Az összeesküvés jelenete egymagában is elég bizonyosság arra, hogy Preyer nem tudott szerencsés alkalmakat kihasználni és hogy a színpadiasság iránt szinte semmi érzéke sem volt. A történelmi tragédia tarka, cselekményterhelt életét a történés minimumával helyettesítette. Személyei vérszegények, átlátszók, néha alig állanak lábaikon. Botzaris maga

¹² Preyer i. m. 5. felv. 4. jelenet.

¹³ Stein értekezése. 32. l.

egy szálamraméltó Brutus, aprócska Don Carlos, csenevész Fiesko.

Ha Preyernek ezt a minden időszerű politikától elvonatkozó szomorújátékát, mely egyébként Halm „Sampiero” (1844) című szabadságharc-drámájával való távoli rokonságát sem tagadhatja, belehelyezzük az akkori össznémet drámai irodalom tömkelegébe, akkor értéke teljesen összezsugorodik. Nem is került sem Temesvárot, sem máshol soha színre. Fogadtatása Ausztriában a lehető leghűvösebb volt. Wettel mindössze ennyit mond róla: „es wurde von der Kritik ungünstig beurteilt.”¹⁴

Preyer, aki oly fiatalos becsvággyal, annyi reménnyel indult közel 50 éves korában érvényesülést kereső útjára, ezt a nyilvánvaló kudarcot annyira a szívére vette, hogy teljesen lemondott a drámaírásról és csak harminc évvel később szánta rá magát újból arra, hogy utoljára szerencsét próbáljon két aggkori drámájával.

Tollát egyenlőre nyugdíjba helyezte.

Preyer magánéletében második házassága után sem állott be feltűnő változás. A Woiwodina légkörében, az osztrák hivatalnokok társaságában teljesen otthon érezte magát. Szentkláray állítása szerint, épen csak a kormányzói közegek viselkedtek vele szemben, tökéletes megbízhatóságában kételkedve, némileg tartózkodóan. Ezzel szemben épen az a tény, hogy Preyer második felesége az egyik legmagasabb katonai tisztséget viselő férfiúnak, a „Feldmarschall-Leutnant Fischer von See”-nek volt a leánya, Szentkláraynak ezt az állítását megcáfolni látszik. Tény azonban, hogy Preyer a tetemesen megfoglyatkozott temesvári magyarsággal továbbra is főntartotta a jóviszonyt, sőt még az exponált magyarságáért börtöntviselt Pesthy Frigýessel is barátkozott, aki viszont a „Delejtű” hasábjain adózott a bánáti német költő érdemeinek, sőt munkatársául is megnyerte.

Szelleme, igaz, a német kultúrából fakadt és táplálkozott, de állampolgári érzései a magyar hazához rögződtek. Preyer, ideiglenes politikai oscillálása dacára, nem a Bécs felé néző (mint Hirschfeld), hanem a német műveltségű, jellemű, anyanyelvű, de határozottan magyar érzelmű bánáti intellektuelltípusa. Öregedésével arányosan nemcsak németes plasztikus fér-

¹⁴ Wettel: Gedenkblätter. 21. l.

fiassága gyarapodott hanem a politikai bölcsessége is. Nem is került soha németsege miatt, mint Hirschfeld vagy Beichel, összeközösbe a városi magyarsággal, mely még 1867 után is tiszteletteljesen respektálta, mint embert és írókat egyaránt. Ez a nemes, hálátkeltő bánásmód, amelyben abban az időben egyébként Böhme és Schwickert is részesült, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Preyer valóban szívvel-lélekkel szerette meg a magyarságot, sőt később Ausztriába is kivitte magával ezt az érzést, amit Szentklárayhoz írt levelei gyönyörűen illusztrálnak.

A gondolkodás nemes körültekintésétől vezérelve, Preyer egész életén keresztül a helyes középúton tudott maradni. Csak ez magyarázhatja meg azt a bizzarr tényt, hogy amíg az egyik oldalon Wettel őt inkább a magyartól idegenkedőnek, üldözöttnek, a hazára ráúntnak állítja be, a másikon Szentkláray viszont a tősgyökeres hazafit és meggyőződéses osztrákgyűlölőt rajzolja meg benne.

VIII. PREYER GMUNDENBEN; LYRAI KÖLTÉSZE

1858-ban Preyer eddigi megszokott életében hirtelen változás állott be. Ez év február hó 8.-án Sigmund von Hueber, helytartósági tanácsos, elbocsájtotta őt huszonnyolc évi szolgálat után hivatalából és helyére „Alois Edler von Marke“-t (Márky Alajost) állította a város élére.¹ Hogy mi indíthatta a felsőbb közegeket erre a lépésre, eddig kideríthetetlen. Erdemeit a kormány és a város azonban közösen és nyíltan elismerte, ami Preyert egy kissé meg is tudta vígasztalni.²

A munkától elnyűve, a közállapotoktól talán némileg meg is csömörölve, Preyer még ugyanabban az évben otthagyta családjával Temesvárt. A Trauensee melletti kies és csendes Gmundenben keresett pihenést, ahol „üdülése“ három évig, a Woiwodina liquidálásáig, elhúzódott.

Az „Egyetértés“ nekrológusának az a beállítása, hogy Preyer a város elleni ellenszenve miatt fordított hátat a Bánát-

¹ „Temesvarer Zeitung“. 1888. okt. 15-iki száma.

² Preyer: Biographische Umriss.

nak, valószínűleg tévedésen alapul.³ Ügyszintén az az állítás is, mely szerint a város nyugdíjigényeit elutasította volna.⁴

Preyer maga Gmundenben való megérkezése után ezzel a szemlélődéssel tekinti át eddigi életét: „Welche Ereignisse, welche Katastrophen liegen in dem Rahmen meiner 28-jährigen Dienstzeit! Ich wurde von grossen Seelenleiden heimgesucht, hatte aber auch die lautersten und schönsten Zeichen der Liebe meiner Mitbürger erhalten. Noch ist aber weder mein Gemüt noch meine Feder beruhigt...“⁵ „Familienverhältnisse und andere Gründe“, amelyeket nem akar megnevezni, kényszerítik „die heimatliche Stadt zu verlassen, wenigstens für einige Zeit.“⁶

Február 20.-án helyezték nyugdíjállományba, évi 750 forint járadékkal.⁷

Amikor a városi ügyek vezetését a „polgári kormányzóság” az új polgármester kezeibe letette, a város talán még nem is tudta, mit veszített a távozásban. Wettel így jellemzi Preyer tevékenységét: „Sein streng gewissenhaftes, makellos ehrliches Wirken wird am besten dadurch gekennzeichnet, dass unter seiner Bürgermeisterschaft die Bürger keinerlei Gemeindesteuer zahlten, die Stadt bei seinem Scheiden keinen Heller Schulden, und die Kammeramtskassa einen namhaften Barvorrat aufwies.“⁸ Ez az összeg 30.000 forintot tett ki, ami akkor, tekintettel a nehéz időkre, valóban tekintélyes összeg volt. Nekrológusírója is ezt mondja róla: „Preyer war ein Finanzmann par excellence.“⁹

Pénzügyi élelmességét, számítótehetségét és vállalkozó szellemét legkézzelfoghatóbban elárulja az a kölcsön — körülbelül 40.000 frt. — amelyet 1850-ben járt ki Bruck pénzügyminisztertől, amellyel rövid idő alatt két hatalmas vizimalmot építtetett a Béga partján és azután árlejtés útján magánkézbe bérbe adott. Egynehány év alatt pusztán a bérletösszeggel törölte az adóssá-

³ „Egyetértés” 1888. 28. szám.

⁴ Ugyanott.

⁵ Preyer: Biographische Umriss.

⁶ Preyer: „Biographische Umriss”.

⁷ „Temesvarer Zeitung”. 1888 okt. 15-iki száma.

⁸ Wettel i. m. 20. l.

⁹ „Temesvarer Zeitung”. 1888 okt. 15-iki száma.

got s így a városnak két ingyen malmot szerzett.¹⁰ Egyéb vállalkozásainak is egész sorát ide vehetnők, de ez a néhány adat is elég, hogy ezt a sokoldalú és robusztus akaratereővel megáldott embert erről az oldaláról is megismerjük.

Rövid, néhány lapnyi önéletrajza az 1858-iki évvel záródik. Hogyan töltötte idejét Gmundenben, mik voltak tervei, nem tudjuk.

Művészi elcsüggedését már egyáltalán nem táriák fel azok a lírai költemények, amelyeket az 1850 utáni időkben írhatott ugyan, de csak 1858-ban rendezett sajtó alá és nyomtatott ki „Ver sacrum” cím alatt „Als Manuscript” J. Habacher nyomdájában Gmundenben.

A „Delejtü” egy rövidke eldugott híradásában közölte elsőnek ezt a hírt, hogy Preyer „eddigi költeményeiből egy füzetet kéziratként” kinyomatott, hozzáfűzve, hogy „Preyer János ezen újabb költői terméke megelőzi összes költeményeinek kiadását, amelyet most tervez.”¹¹

Hogy ez a terv valóban komolyan foglalkoztatta Preyert, azt a hagyaték iratai bizonyítják. Preyer ugyanis hét-nyolc költeményt felölelő füzetecskébe írta be azokat a költeményeket, amelyeknek összkiadását tervezte. Ezek közül azonban csak a 7-es, 8-as és 9-es számú füzet maradt meg a hagyatékban, a többi elveszett. A megmaradt három kézirat-füzetecske 22 költeményt tartalmaz. A „Ver sacrum”-ban azonban csak 8-at találunk ezek közül. Hogy hány füzet lehetett egészben, sejtésszerűen sem tudható; hat darab füzet mindenesetre elkallódott.

A „Ver sacrum” 29 költeményt foglal magában. Ezek Preyernek már teljesen megállapodott líraiságát árulják el, amely a régi klasszikus izléshez, a nálunk még alig ismert Freiligrath költészetének divatos exotikumát is hozzávette. Preyer költészete itt már a kevert epigonizmus jegyében áll. A stíluson épűgy mutatkozik ez a hatás, mint a motívumok átvevésén. Freiligrath „Klänge des Memnon” című versére Preyer megírja „Zweites Lied Memnons” és „Fünftes Lied Memnons” című költeményeit, amelyek kézzelfoghatóan tanuskodnak Freiligrath erős hatásáról.

¹⁰ „Temesvarer Zeitung”. 1888 okt. 15-iki száma.

¹¹ „Delejtü”. I. évf. 9. szám, 76. l.

A „Ver sacrum“ két részből áll. Az első rész költeményei szinte kivétel nélkül a világ különféle népeinek szabadságharcait, a zsarnokok elleni guerilla csatáit, fellázadásait és hősies küzdelmeit éneklik meg. A görögök, karthagóiak, indusok, egyiptomiak, hollandusok szabadságküzdelmeit egyaránt dicsőíti. Ugyanaz a divatos költői gyűlölet tölti el Preyert is a gyengébb népek szabadságát és jogait bitorló önkény és barbárság ellen, mint Platent, Lenaut, Freiligrathot, Müllert, Herweghet, hogy csak a nevezetesebbeket említsük. Különös, Preyer, aki minden világrész népeinek önvédelmi harcát oly oratorikus lelkesedéssel énekelte meg, a magyar tárgyról teljesen megfeledkezett. Ez a Bach-korszak felelemgerjesztő önkényének tudható be. Annál tisztábban csendül fel a német öntudat büszkeségének hangja:

„In meinem deutschen Reiche,
Da herrschen Ruhm und Ehr',
Dem *einen* Deutschland gleiche
Kein Reich auf Erden mehr.“¹²

A német vonatkozású költemények aránylag kevés számmal vannak képviselve. Ennek ellenében nincs az az exotikus tájék, amelyet fel nem keresne Preyer, pedig Bécsen túl sohasem jutott. (Lenau tartózkodóbb volt).

A tarkánál-tarkább földrajzi helyek, tájak, a földkerekség minden vidékéről való helységek, néptörzsek, hegyek, vizek nevei, a sok idegen megnevezés, — ezek mind tipikusan Freiligrath-szerűek. Ezt az exotikus ízt egyéb, a történelmi, ethnographiai, geográfiai és mitológiai szótárba való szavak befűzésével még csak fokozza, ami által azonban épen lírai alanyiségának szinte teljes hiánya válik annál feltűnőbbé. Preyerből, az emberből, valóban nagyon kevés érződik ki ezekben a költeményekben. Az érzelmi elem épen csak a zsarnokgyűlöletből csillan elő.

A második rész költeményei is inkább meditatóak. Indulatot, szenvedélyt, érzelmi felfakadást, közvetlenséget, intimitást, kedélyvallomásokat Preyer költészetében nem találunk. Itt-ott egy félénk, szerény, szégyenlős életszépség- és örömelmuláshangulat. Ami még szubjektívebb hangot ad egyes versszakainak,

¹² Preyer: „Ver sacrum,” 11. l.

az az elmulás bánatos, szürke fájdalom. Belsőbbség azonban ezekben sincs.

A jelent chaosnak látja a békét mindenekfelett szerető költő, aki a fölvilágosult polgár bölcsességével szemléli a hatalom és politikai tülekedés túltengéseit és végső értelmetlenségét:

„Mit blutigem Völkerkitt erbaut das Schwert die Reiche;
Das ganze ein Koloss, das einzelne eine Leiche.“¹³

Bizonyos sívár patetikusság jellemzi egyes költeményeiben felcsillanó spiritualizmusát is, amely Preyer lelkét mindinkább eltöltő pesszimizmusának narkotikuma:

„Es können Stürme, was irdisch verwehen,
Des Himmels Güter, die enden nicht.“¹⁴

Preyer kedélyvilágát fokozódó mértékben beöltő vallásos érzületre vezethető vissza epikureizmus-gyűlölete is („Die Preiswürdige”).

Egyetlen egy költemény érdemel hosszabb életet, nehéz, homályos veretű sorai között meghúzódó tiszta, szinte misztikus szépségéért:

„Verstünd' ein Herz die Wonne deiner Töne,
Der Liebe Glut, davon der Busen sprüht!
Tut es ein Herz, es müsste dir nur gleichen,
Verborg'n in der Nacht geheimsten Schoss;
Der Liebe eine Stunde und verbleichen!
O welch' ein seelenvolles Blumenlos!...“¹⁵

Ez a „Königin der Nacht” című költeménye egyúttal Preyer egyetlen fennmaradt szerelmi verse, ha ugyan annak nevezhető.

Amilyen hűvös lírai áradozása, félig epikus, félig balladai nyelvezetével, szabadelvű, biedermeier ethosának schilleries idealizmusával, ép olyan hűvös, de jó veretű költészetének formája is. Ép úgy értett a sapphoi versforma, mint a szonett kezeléséhez. Ritmusa azonban a „Ver sacrum”-ban már nehézkesebb valamivel; a sok dús szín, exotikum és panegirikus áradozás mankók támaszaira kényszerítették.

¹³ Preyer i. m. 26. l.

¹⁴ Preyer i. m. 43. l.

¹⁵ Preyer i. m. 54. l.

A három kézíratos füzet költeményei semmivel sem jobbák, inkább rosszabbak a „Ver sacrum”-ban lévőknél. Hadítottak di-csőítései, az érzéki és világi élet csalódásai képezik témáit.

Költészete száraz és nem hat meg bennünket. Az öregkori bölcsesség elhatalmasodása ez a szabadon áradó liraiság felett. Mindenütt morális színeződések. Pesszimizmus.

Hatása ennek a költészetnek, miután a kis kötet csak kéz-iratként nyomtatott, egyáltalán nem volt, olyannyira nem, hogy az eddig Preyerrel foglalkozóknak tudomásuk sem volt létezéséről.

Lirai költői tevékenységét Preyer ezzel le is zárta. 1858 után írt lírai költeményekről nincs tudomásunk.

Ha tehát a negyvennyolc utáni osztrák időszak bánati, uralmán, amely Ausztria szuprematiája alatt a délvidéki németiség kulturális, de főleg társadalmi fölényét jelenti (Schwicker és Böhm szemlélteti ezt a leghatásosabban),¹⁰ áttekintünk, őszintén bevallhatjuk, hogy ez nem hozta meg az elsősorban számbajövő temesvári németiség önállóbban szerveződő szellemi, irodalmi és tudományos fellendülését. Egy kéz újjai sem kellenek ahhoz, hogy az 1848 és 1867 közötti időszak irodalmi temékeit, anélkül, hogy értékelés útján egyet is kiselejteznénk, felszámoláshassuk. Preyer említett munkáin kívül csak Carl Hirschfeld „Märzweilchen” (Temesvár 1850) című jelentéktelen verskötetét és C. H. névrövidítés alatt kiadott „Belagerung von Temesvar im Jahre 1849” című legjelentéktelenebb naplóját (Temesvár 1849) jegyezhetjük még fel.

IX. TEMESVÁR MAGYAROSODÁSA

A Woiwodina ideje alatt volt tehát Temesvárnak fényes, zajos társadalmi élete, amelybe a reményleni kezdő magyarság is belevegyül ismét, az eléggé rendezett szociális állapotok mellett néha több mint öt német hírlapja és próbálkozó társas hetilapja, neves német színháza, nagy gonddal istápoltt iskolája, csak épen a produktív szellemi életnek keressük hiába valamilyen megalapozottabb bázisát. Mintha a saját lábán álló kultu-

¹⁰ Schwicker: Geschichte des Temeser Banats. Budapest, 1872.²

L. Böhm i. m. I–II. kötet.

rája haladásának ezt a nehézkes lassúságát a németiség egészen természetesnek is találta volna; panasz legalább csak a „Delejtű” hasábjain hangzott el, „akadémia, múzeum, képtárak, irodalmi körök” hiányán keseregve.¹

Ugyanezt a szomorú színt vallja az is csak, hogy Schiller születésének százados évfordulóját üres színház, „Kazinczy ünnepélyét” pedig csak „egy-két buzgó hazafi ünnepelte.”²

A „Delejtű”, amely Pesthy Frigyes nagyszerű szerkesztésében indult meg 1858-ban és a „tudomány (!), anyagi érdek és szépirodalom” jelmondatát viselte homlokán és a német lapok nivóján is tülemelkedett, talán Temesvár kulturtörténetének még egyik legnevezetesebb mozzanata ebben az időben.

Határozottabb organizálódó akarat általánosságban is inkább a magyarság táborában mutatkozik. Néha valósággal csodálatra késztet az a buzgóság és energia, amellyel a kulturális és társadalmi evolúció ügyét felkarolja és rövid idő alatt várakozáson felüli eredményeket is ér el.

A magyarság politikai reményeinek feléledésével karöltve élénkül először is a társas életben való részvételük és a haza érdekében kifejtett széleskörű tevékenységük. Már az 1858—59. év nagy téli bálján „a legjobb összhangzat fűszerezte a társadalmi élvezetet.”³

A közhangulat alapos átváltozását, a Woiwodina veszélyes haldoklását Bécsben is kénytelenek voltak már észrevenni.

Miután Mensdorff-Pouly altábornagy, akit a császár 1859 derekán a helyzet tanulmányozására Temesvárra küldött, csak megerősíthette az engedékenységre kényszerítő baljóslatú híreket, I. Ferenc József 1860 december 27.-én királyi kéziratral a Woiwodinát eltörölte.⁴

A visszacsatolás híre valósággal márciusi lelkesedést váltott ki a lakosságból. Az öröm és lelkesedés tumultusában a hurcolkodó osztrák és cseh hivatalnokok némán meglapuló fészkelődését észre sem vették. Az előkelőbbek elképedve szemlélték

¹ „Delejtű”. I. évf. 13. szám, 109. l.

² „Delejtű”. I. évf. 19. szám.

³ „Delejtű”. II. évf. 8. szám, 66. l.

⁴ Szentkláray: Temesvármegye története, 83. l. „Országos Monographia Társaság” é. n.

ezt az általános, szinte hihetetlen ovációt és rajongást, mások, főleg az alsóbb rangúak, apróbb csínyekkel könnyítették lelkük keserűségén.⁵

Az alkotmányos élet átmeneti visszaállításával 1861-ben, Preyer, talán felesége unszolására,⁶ véget vetett üdülésének és visszatért Temesvárra. Hogy Preyer épen a Woiwodina eltörlési évében hagyta ott az idillikus és politikailag szélcsendes Gmundent, ismét csak mélyebben meggyökeresedett magyar érzelműségére is visszavezethető. Az utolsókat lélegző Woiwodina már nem akarta igénybe venni szolgálatait, hanem — ki tudja miért — eléggé szegényes nyugdíjjal szélnek bocsájtotta. A régi jo-gaiba visszahelyezett magyarság azonban, szemethúnyva a mult felett, aggályoskodás és szemrehányás nélkül rögtön befogadta hivatalnokai és szellemi munkásai kebelébe. Hivatalba helyezi, sőt rangemeléssel tünteti ki a német költőt és a temesvári tudományos mozgalomban is előkelő helyet biztosít számára. Tisztelet és érdemeit még életében elismeri. A német ajkú polgárság, a Woiwodina vezető urai erre nem voltak képesek, legalább nem mindig és nem ily mértékben.

Preyer 1861 után kétségtelenül Temesvár legjobb magyar-jai közé tartozott.

Hivatali működésében is érdekes fordulat állott be.

1861-ben, rövid idővel visszatérése után, újból szerencsét próbált az épen akkor esedékes polgármesterválasztásnál. De az ő csillaga már letűnt. Hiába, a 48 előtti konzervativizmus, a forradalom alatti áthajlás és az osztrák önkény alatti működés nyomai még mindig ott voltak egyben az ő személyében. A Weigl Józsefre esett 589 szavazat ellenében csak 30 került az ő nevére.

Preyer megértette bukásának okát és kísérletet sem tett többé, hogy hajdani helyére visszajuthasson.

Még ugyanabban az évben a magyar nemzeti szellemet oly hatékonyan istápoló *vármegye* szolgálatába lépett. Rövidesen ki is nevezték törvényszéki tanácsosnak. Ebben a minőségben maradt 1868-ig, amely évben a fenyítő bíróság elnökségét bízták rá. Majd 1871-ben, amikor a megyei törvénytestületeket eltörölve, helyükbe a királyi törvényszéket állították, Preyer Jánost első-

⁵ „Delejtű”. IV. évf. 15. szám, 114 l.

⁶ Fr. Wetzel föltételes, előszóbeli adata.

nek nevezték ki Temesvár királyi táblabírájává, amely minőségében mint a törvényszéki elnök helyettese is szerepelt.⁷

Preyer ezidőbeli viselkedésére legjellemzőbb talán Szentkláray dicsérete, amellyel „Temesvár phisiognomiájának magyarosodása” című kis könyvében elhalmozta.⁸ Mennyiben volt ez a magyarsággal oly élénken rokonszenvező, néha szinte tűnnetű érzésmódja teljesen spontán, mennyiben politikai természetű, vagy pedig magánérdekeinek folyománya, nem dönthető el tárgyilagosan.

Szentkláray Jenő szerint⁹ Preyer szinte előszeretettel választotta jobb ismerőseiül a kifogástalan magyar érzelmű hivatalnokokat és társadalmi előkelőségeket. Az állítólag „feketesárga” Bonnáz püspökkel kölcsönösen nem állhatták ki egymást. Annál gyakrabban lehetett látni Preyert egy Gáriel nevű fiatalabb kanonok társaságában, aki a magyarsággal való együttérzését még ruházkodásában is szembetűnően feltűntette. Preyer kedélyének növekvő vallásossága is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus magyar papsággal érintkezett ebben az időben a legsűrűbben. Igén mély, benső rokonszenv fűzte Mihajlovics József plébános, későbbi zágrábi érsekhez, aki 1848 előtt Lonovits titkára volt és az alkotmányos élet visszaállítása után talán a legtöbbet fáradozott az iskolák magyarosítása érdekében. Az utcán állandóan egy lefátyolozott, előkelő magatartású hölgy karján lehetett látni az öszülő és szakállt hordó táblabíró. Ez a hölgy második felesége volt. Büszkén, begömbölközöttan, a járókelők szapora kitérései között sétált végig az utcán, tekintélyt keltve már a megjelenésével is, amely „szikár merevségében” szinte „cövekszerű”-nek rémlett.

Igy írta le az öregedő Preyert a nemrégiben elhunyt Szentkláray, temesvári prépostkanonok.¹⁰

Hogy Preyer János szinte szervesen belesimult Temesvár 1861 után rohamosan magyarosodó légkörébe, számtalan tény bizonyítja. Elsősorban magyar nyelvű és szellemű tudományos tevékenysége. Már 1861-ben, visszatérése első hónapjában, meg-

⁷ Franz Brümmer: *Lexicon der deutschen Dichter u. Prosaisten*. 347. l.

⁸ Szentkláray Jenő i. m. 9. l.

⁹ Magánbeszéd alakjában közölt adatok szerint.

¹⁰ Magánbeszéd 1925. év nyarán.

jelentette a „Delejtű” hasábjain „Elmélkedések a magyar államjog fejlődéséről” című cikksorozatos értekezését.

Preyernek ez az első magyar nyelvű jogi értekezése tulajdonképpen nem egyéb, mint az 1858-ban már elkészült, de kiadatlanul „íróasztala fiókjában heverő” nagyobb német nyelvű jogi munkájának magyar nyelvű dióhéjas kivonata.

Értekezését a magyar államjognak az Árpádok alatti állapotának vázolásával kezdi, ilyen vallomás előrebocsájtásával: „Dobogtassa méltán a hazafi szívet oly nemzettől származása, amelyre a szabadság sugára már bölcsőjében fénylik.”¹¹

A továbbiakban főleg a vitás kérdésekben iparkodik végleges tisztázást nyújtani. Azt a nyílt kérdést, vajjon Árpád korlátlan vagy csak korlátozott egyeduralomra törekedett-e, Preyer az első eset hipotétikus elfogadásával igyekszik megoldani. Hivatkozik a sokat emlegetett Anonymusra is, akinek abszolút hitelességét nem tartotta épen kétségenkívülinek, amivel egy kicsit fel is ingerelte Pesthy Frigyes, aki ezt a kételkedő gondolkodást a hazai történelem terén nem mindig szívlelhette, amit a cikkhez fűzött szerkesztői megjegyzés is elárul.¹²

A második cikkben Preyer az Árpád halála utáni helyzetet veszi szemügy alá, az u. n. „három ág” kiesésének végzetes következményeit, amelyek „keserű végzetül mutatkoztak a nemzetre vonatkozólag.”¹³ Erősen kidomborítja Szent István második honalapításának lényegességét és országmentő fontosságát..

A harmadik és utolsó cikkében végül Szent István ország-szervezetének és a német mintára szervezett hűbérrendszer fejtegetésébe bocsájtkozik, XVIII. századi kritícizmussal mérlegelve annak hátrányait ilyen következtetések alapján: „a hűbérrendszer alapelve a szolgaság”, tehát „ellenkezik a szabadsággal”, sőt „egész velejével kedvez a féktelenségnek és rabszolgaságnak, végsőleg pedig nem kisebb a bűne, mint az, hogy késleltette az európai emberiség műveltségi kifejlődését, talán egy évezreddel.”¹⁴ Végso komolysággal vonja le azt az anakronisztikus

¹¹ „Delejtű”. III. évf. 38. szám, 279. l.

¹² „Delejtű”. III. évf. 38. szám, 248. l.

¹³ „Delejtű”. III. évf. 45. szám, 358. l.

¹⁴ „Delejtű”. III. évf. 46. szám, 368—69. l.

következtetést is, hogy „Szent István kora nem kedvezett a szabadelvű eszméknek.”¹⁵

Hogy milyen tudós lelkiismeretességgel készült azonban már a szabadságharc előtt írt eredeti német jogi munkája, amely sajnos elveszett, egyedül az a tény is mutatja, hogy Pray György közvetítésével még a hazai krónikások munkáit is áttanulmányozta.

Értéke ma már ennek a magyar nyelvű értekezésnek természetesen nincs.

X. TEMESVÁR A KIEGYEZÉS UTÁN

1867 után, amikor hazánk alkotmányos szabadsága és területi épsége végre teljesen helyreállított, Temesvár arculata is gyors tempóban változott: physiognómiája nagyvárosiassá nő, ipara és kereskedelme a hat évi pangás után fellendül, kulturális tevékenysége pedig szinte hirtelen élénkül fel. Falai között a magyarosítás serényen és nagy körültekintéssel kezdte meg munkáját. A magyar nyelv azonban csak apránként ölelte magához a vezető szerep domináló kellékeit. Egyenlőre csak a hivatalokban tudott megállandósulni. Ha a gimnáziumban magyarul is adtak már elő minden tantárgyat, az elemi iskolákban csak tantárgyként tanították a magyar nyelvet. Az első magyar elemi Mihájlovits plébános állította fel 1776-ban. A színház is még német társulatok kezén volt.

A lakosság zöme németajkú. Temesvár német város benyomását keltette továbbra is.

A határőrvidék, az osztrák hatalmi túltengés utolsó csökevénye is csak 1872-ben szűnt meg.

A német hírlapok száma sem fogyatkozott meg; ellenkezőleg, állandóan újak támadtak. Az 1861-ben megindult „Grenzboten”; ez a lap, mint a neve is elárulja, már az új idők jegyében támadt. Ez képviselte egy ideig a temesvári német lakosság többségének visszahajló, átigazodó szellemét.¹

1860 után, az addig hivatalos minőségben megjelenő „Te-

¹⁵ Ugyanott.

¹ Berkeszi I.: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom tört. i. m. 77. l.

mesvarer Zeitung" szerkesztését egy ideig Hirschfeld vezette, aki a régi szellemet még minden áron fönn akarta tartani s azért a kétfejű sast is mindaddig otthagyta a lap homlokán, amíg a városi tanács erőiesen rendre nem utasította. Olvasóközönség hiányában azonban nem szenvedett. Niámessy Mihály szerkesztésében azután a lap a határozottan magyar érzelmű és konzervatívenes irányt tette magáévá. Ebben a szellemben szerkesztette Uhrmann, Silberstein és Sternberg is, aki „pártszínezet nélküli” hazafias szabadelvű szellemben figyelemreméltó zsurnalisztikai színvonalra emelte. Még Török János, a későbbi polgármester és még későbbi budapesti főkapitány is szorgalmas rovatvezetője és tárcaírója volt, ami arra vall, hogy abban az időben a magyar értelmiség német nyelvű munkásságával is támogatta a németiséget, amelynek körében a magyar szellem leülepedését ezáltal csak elősegítette.

1860 és 1870 között a németországi származású Förc által szerkesztett „Temesvarer Wochenblatt” érdemel nagyobb figyelmet, mely tartózkodott a politikától, de annál intenzívebben törekedett a közönség hirlapolvasási igényeinek kielégítésére.² Közölt állandóan eredeti német verset, elbeszélést, jó színbírálatokat, amellet azonban Jókai és Vass Gereben munkáinak német fordításait is.

Érdekes jelenség az Albert Strasser által 1868-tól 1873-ig szerkesztett „Neue Temesvarer Zeitung”, amely ezzel a homlokfelirással, „Freiheit und . . . gleiches Recht für alle” iparkodott kissé kényes céljának megfelelni.³ Berkeszi megjegyezte róla, hogy „a magyar nemzeti törekvések ellen is gyakran felemelte szavát”, hogy később épen ennek az iránynak legyen ápoló szerve.

A kép teljességének szempontjából még megemlítjük a következő német lapokat: „Temesvarer Anzeiger” 1868—1871, „Temesvarer Zwischenakt” 1868, „Temesvarer Sonntagsblatt” 1870—71. Az említett Strasser 1870-ben szabadkőműves orgánumot is indított, az „Union”-t. Hirschfeld 1871-ben már egy „Wochenkrebs” című élclappal kísérletezett. Schäffer 1872—75 között pedig „Jugendblätter” cím alatt gyermekujtságot is szerkesztett. A délvidéki földmives németiséget 1872 óta a „Land-

² Érdekes már első száma is: „Temesvarer Wochenblatt”. 1862. okt. 1.

³ „Neue Temesvarer Zeitung” 1868 január 1-iki száma.

bote" képviselte hazafias katolikus szellemben. 1873-ban pedig még a „Südungarische Bienenzuchtverein" is lapot indított. A lezüllött Hirschfeld, akin mindinkább a különcködés kórja ütött ki, végső állomásán egy „Gasthofzeitung"-ot szerkesztett, amely „Organ für das gesamte Gasthofwesen" volt.⁴

Ha a temesvári német hirlapirodalom fejlődését számokban ábrázoljuk, akkor a felfelé hágó lendületet tisztán szemléltethetjük. 1848-ig mindig csak egy hirlapja volt a városnak. Ebben az évben három is szolgálta a lakosság különvált ügyét. 1851-ben ötre szaporodott fel a számuk; 1871-ben pedig már nyolc is létezett. Tíz évvel később 16-ra szökött fel a számuk, sőt volt egy év (1895), amikor Berkeszi 32 különböző nyelvű temesvári hirlapot tudott összeszámlálni.⁵

Temesvár színészetében a magyar éra visszaállításával nem állott be észrevehető változás. A lehatás a régi mederben keringett tovább, csak épen a bécsi vendégszereplések ritkultak meg némileg. Annál gyakoriabbakká váltak a magyar társulatok vendégszereplései, amelyeket a lakosság is egyöntetűen támogatott. A magyarból lefordított darabok is mind gyakoribb műsorszámok lettek a színháznak. Preyer drámái ugyan előadásra nem kerültek, ellenben Missics János „IV. Béla" című legjelentéktelenebb drámáját még németre is lefordították, hogy színretűzésével hódoljanak a lokális szerző „költői ingéniumának."

Idővel a körülbelül százéves színház is szűknek kezdett bizonyulni. 1872-ben a „Theater Redouten und Hotelgesellschaft" felépítette végre az új, teljesen modern szabású színházat, amely azóta kétszer is leégett.

Átlag feltűnőbb botrányok nélkül viaskodott léteért az új német színház, amelyben valóban utolsó menedékhelyét találta meg a német szellem. Hiszen vele nőtt fel ez a szellem, egybe is nőtt vele; vele is hanyatlott el azután, de előbb még az utolsó lehetőségig dacosan, meghatóan kitartott rendeltetése mellett.

A magyarság, ami természetes, egy állandó magyar színház létesítését följnye és megcsilárdulása alapfeltételének ismerte fel. Nemzeti buzgóságában tehát néha kapott az alkalmon, hogy az önérzetesebben megnyilatkozó német szellem apró baklövéseit a maga javára használja ki. Nem egy esetben joggal is fakadt

⁴ Berkeszi: A temesvári könyvnyomdászat ... i. m. 86. l.

⁵ Berkeszi i. m. 169—170. l.

ki a német társulatok könnyelmű botlásai ellen. Így 1873 dec. 2.-án előadás közben az egyik színész véletlenül, vagy talán megszokásból, Ausztriát mondott Ausztria-Magyarország helyett, ami természetesen rögtön a haza meggyalázásának színét keltette, úgy hogy a rákövetkező napon a „Temesi Lapok” így fűszereztek meg az esetet: „Ha Temesvár magyar municipiuma elveszi Stelzertől a színházat, vagy az őt támogató magyar közönség elvonja tőle kezét, majd eszébe fog jutni, hogy Magyarország nem Ausztria provinciája s hogy szintársulata, habár német, nem Ausztriában, hanem Magyarországon játszik.”⁶

Az ilyen incidensek azonban annak is bizonyítékai, hogy a lappangó ellentétek ártatlanabb surlódások alakjában még mindig felszegték fejüket, sőt megzavarták az egyébként békés együttélés harmoniáját is.

Tényt állapítunk meg, ha azt állítjuk, hogy a nyilvános társadalmi és kulturális élet, követve a politikai viszonyok gyökeres megváltozását, lassankint teljesen színt cserélt és feltűnően kezdett magyar köntöst magára öltetni.

Számos és nyomós tényező játszott itt közbe. 1870-ben például a három déli testvérmegye arisztokratái és földbirtokos mágnásai Temesvárt avatták fel Délmagyarország székhelyévé. Ide tömörültek politikai életük szervezésére, itt gyűltek egybe előkelő, exkluzív társas igényei kielégítésére. Tekintély és dísz szállt le a városra, amelynek vezető férfiai valóban céltudatos akarattal iparkodtak homogén magyar atmoszférát teremteni falai között. Ehhez elsősorban az eddig oly fölényes német élet beolvasztásával az intelligencia összhangját kellett megalapozni. Ez a tendencia Temesvárott egyáltalán nem talált olyan ellenállásra és akadályokra, mint például Versecen vagy Fehértemplomban. Így érthető az is, hogy Temesvár városát a magyar elem mindig rendkívüli előszeretettel kereste fel.

A német háttérbeszorulásával annál buzgóbb a magyar-nyelvű tudományos munkaakarat megnyilvánulása, amely, mivel a kedélyek végleges lecsillapodásának egyik módját is nyújtotta, dédelgetett pártfogásban is részesült. Közvetlen 1867 után természetesen ehhez még hiányzott az alap. Így érthető, hogy először csak egyházmegyei magyar orgánuma volt Temesvárnak,

⁶ *Fekete Mihály* i. m. 21. l.

amelyhez hozzászaporodott azután egy „Gazdasági Értesítő”, míg az első magyar politikai lap csak 1872-ben indulhatott meg.

De már 1860-ban így élcelődhetett a „Delejtű”: „Sokan vannak Temesváron, akik bugyogós nadrágjukat a szabóhoz küldték, hogy szűk magyar nadrágot készítsen belőle. Megfordítva ez nehezen járna. Ebből is hihetjük, hogy németből válhatik magyar, de megfordítva soha.”⁷

Tagadhatatlan, hogy a magyar ügy istápolói nemes nyíltsággal törekedtek arra, hogy a túltengő német lakosságot, főleg pedig értelmiségét, a teljes egyenjogúsítás elve alapján a „haza ügyé”-nek megnyerjék. De már 1848-ban elhangzott az a vádoló panasz: „Noch immer gibt es mehr als erspriesslich solche Leute . . . , die noch immer nicht begreifen, dass *Sprache* und *Existenz* ganz gleichbedeutend sind, dass man notwendigerweise Sklave jenes Volkes werden muss, dessen Sprache man, statt der eigenen, redet.”⁸

Természetesen a kiegyezés utáni időknek is meg voltak az olyan férfiai, akik védekeztek ez ellen a „Sklaventum” ellen. De ezek a kétségkívül tiszta meggyőződésű emberek 1867 után teljesen háttérbe szorultak. Elnémultak vagy letűntek, sőt egynéhányuk, mint Novak István, az 1849-ben a Bánátban sváb autonómiát követelő „Petitio” szerzője,⁹ vagy Rajacsics, a szerbek patriarkája, a csalódás és elkeseredés korai halálát lelték.¹⁰ Wlád Alajos is, aki 1863-ban még azt hirdette, „hogy a bánsági nép mindig önelégülten nevezte magát azután is bánátnak”,¹¹ már szelid vizeken járt. Csak a saját különcködésével ártalmatlanná vált Hirschfeld maradt meg mindvégig hűen eredeti „pan-germanizmus”-a mellett.

A legtöbben azonban, mint Preyer János, az aranyközép-útra léptek. Még a fehértemplomi Böhm Lászlár is megmutatja, hogy tud magyarul is tudományos munkát írni és valahogy más-ként is érezni, mint 1860 előtt.

⁷ „Delejtű”. III. évf. 37. szám.

⁸ „Temesvarer Wochenblatt”. 1848 febr. 26-ik számában; (a cikk szerzője F. J. Buday).

⁹ „Schwäbischer Volkskalender für 1925”. Temesvár 1924. 119. l.

¹⁰ Anonym: A szerbek kíváncsi tekintete a közös hon érdeke szempontjából. Temesvár, 1861. 18. l.

¹¹ Wlád A.: A temesi Bánságról. 1863. év. 139. l.

Beáll a német szellem lassú lecsúszásának, paralizisének első stádiuma. Ez jellemzi az 1870 utáni évtizedet. A szereplés és érvényesülés, az értelmiségi pályán szerezhető kenyérkereset szinte egyetlen módja az illeszkedés és magyarosodás volt. A német lakosság már nem élvezhette régebbi összetartó, hangadó fölényével a társadalmi előnyöket. Szerepe lecsendesült és behúzódzkodott a család szűkebb körébe, nyelve az öregek és gyermekek, a kispolgár társalgási, a piac és üzlet nyelvévé lett.

Egyesek most már nemcsak az iskolák és a színház radikális átmagyarosítását követelték, hanem, mint Pesthy Frigyes, már a Bánát „frivol” elnevezése ellen is kikeltek.¹²

Mindamellett egy hazai városban sem élt az oly különböző fajtájú, multú, mentalitású lakosság olyan egymást megértő, szinte nyájas békességben, mint épen a négy nemzetiségű lakoságból álló Temesváron.

És épen ez a kölcsönösség, jóindulat és kedélyesség tette elsősorban lehetővé a magyar szellemi élet békés organizálódását és gyors fellendülését.

1872-ben alakult a magyar szellemű tudományosság első intézménye, a „Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat” Temesvárott, miután a „Csanádmegyei Adattár” a talajt már előkészítette számára. „Irodalmi munkásság” és „társadalmi érintkezés” képezte a Társulat programját.¹³ Megalapítói a város szellemi, politikai és közéleti előkelőségéből kerültek ki. Az „alvidék összes értelmisége tömörülten csatlakozott” ehhez az első nagyszabású kulturmozgalomhoz, amelynek munkásai között, nemzetiségi megkülönböztetés nélkül, ott szerepelt Pesthy, Böhm, Ormós, Szentkláray, Preyer, hogy csak a nevezetesebbeket emeljük ki.¹⁴

Preyert egyébként nagy kitüntetés ért ebben a tevékenységben. 1873-ban Ormós elnöklelte alatt egyhangúan választotta meg a társulat első közgyűlése alkalmával Temesvár „közérdemű” és legöregebb íróját „Preyer János táblabíró” alelnöknek, amelyet az el is fogadott. A magyar Ormós és a német Preyer állottak tehát a tudományos társaság élén. Ujból a magyarság oldaláról

¹² Pesthy Frigyes: A temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága. Budapest, 1868. 34. l.

¹³ Temesvári Évkönyv 1873-ból. 9. l.

¹⁴ Ugyanott.

érte Preyert ez a tapintatos és figyelmes kitüntetés. Preyer nem is volt háladatlan.

A tisztséggel járó egyszeri felolvasás kötelezettségének Preyert még ugyanazon év május 15.-én tett eleget, „A bánsági zsidók állapota a XVIII. században” című értekezésének felolvasásával.

Ugyanabban az évben a Tört. és Rég. Társulat kiadta első „Emlékkönyv”-ét, amelyben Preyer értekezése nyomtatásban is megjelent.¹⁵

Értekezését Preyer a vallási problémának általános fejtegetésével vezeti be, hogy a zsidó vallást követőknek lessingi értelemben vett általános vallási és társadalmi egyenjogúsításának szükségességét úgy a polgári szabadelvűség, mint a gyakorlati humanizmus szempontjából igazolja. Az őszinte filoszemita felfejlődésével tárgyalja ezután az u. n. „zsidó rendszabály” keresztényietlen jellegét és gyakorlati meddőségét, sőt károságát.¹⁶ Radikális hangon tüntet a hazai zsidóság emancipálódásának feltétlen szükségessége mellett, rámutatva arra a tekintélyes és növekvő irodalmi és tudományos munkásságra, amelyet kifejtettek.

Felolvasását ezekkel az emelkedett szavakkal zárta: „Egyesüljenek zsidó polgártársaink és utódaik jogaik teljes élvezése mellett a magyar költő e felkiáltásában: „Szent hazánk, megfizetünk mi mivel csak tartozánk.”¹⁷

Preyernek ez a filozemitizmusa nem is annyira érzelmi jellegű, mint inkább a becsületes racionalizmus gyümölcse. Nem tekintette azonban ezt pusztán teoretikus elvnek, vagy divatos világnézeti sallangnak. Tudott áldozatot is hozni érte, így 1848-ban, amikor személyes közbenlépésével vetett véget a zsidók bántalmazásának, amivel a „temesvári zsidóságot örökre lekötelezte.” (A Barát.).¹⁸

Preyer magyar nyelvű tudományos munkássága elég gyér ahhoz, hogy feledésbe merüljön. Személye ezekben is, mint min-

¹⁵ Emlékkönyv a Délmagy. Tört. és Rég. Társulat 1873-ik évi II-ik ünnepélyes közgyűlése emlékére. Szerkesztette: Szentkláray Jenő, Temesvár, 1873. (Egy példány a „Temesvári Múzeum”-ban.)

¹⁶ Emlékkönyv. 40. l.

¹⁷ Emlékkönyv. 41. l.

¹⁸ Bizonyosság erre többek közt a „Temesvarer Zeitung” 1852. évi 183-ik száma is.

den írásában, nemes, komoly és higgadt férfiúként áll előttünk, akit rokonszenves, széles műveltsége a legelőkelőbb XIX. századi temesvári egyéniséggé avatott fel.

XI. PREYER MINT EPIKUS KÖLTŐ

Magyar nyelven kifejtett tudományos tevékenysége Preyer-nél szerencsére nem vezetett arra, hogy német költői becsvágát teljesen elfojtsa. 1869-ben maga kérte fel a „Temesvarer Zeitung” szerkesztőjét „Salamon” című rövidebb német elbeszélő költeményének folytatólagos közlésére. Ez nemcsak egyetlen ránk maradt epikus költeménye, hanem egyúttal az egyetlen német irodalmi termék, amely Preyertől Temesvárra való visszaérkezése után napvilágot látott.

Hirschfeld és az ő révén Wettel, ennek nyomán pedig Stein kiemelték Preyer elkallódott vagy elégetett elbeszélő költészetének állítólagos nagyobb értékét és jelentőségét.¹ Preyer nagy buzgalommal, sőt egy ideig előszeretettel írt epikus költeményeit azonban csak Hirschfeld ismerte, akinek Preyer nem egy alkalommal olvasta fel azokat. „Salamon” az egyedüli ránk maradt elbeszélő költemény; erről azonban sem Steinnek, sem Wettelnek tudomása nem volt.

A 78 versszakból álló költői elbeszélés a „Temesvarer Zeitung” 1869. évi 89—95. számaiban jelent meg. A költemény az öregedő Preyernek az aszketizmus felé hajló, mindinkább széthulló keresztény dualizmusának, az érzéki élettől való csömörének költői vallomása. Az öregkori vanitas-vanitatum élményeinek pesszimizmusa, a külső, világi élet gyatraságainak, mulandóságainak lelki keservei és a világot megtagadó vallásosság és a pusztá lelki élet által való megváltás teszik tartalmát. Nagyon kevés hely jut az elbeszélésnek, amely tulajdonképp Salamon magyar király bűnös és tövises életútját énekli meg, amíg a földi koronától eljut az égi koronáig.

Egy kissé erőltetett és nehézkes kezdet után, amelyben a hazai állapotokat érinti és egységre buzdít: „seid von einem Stamm, seid von einer Flamme”, a történet Salamon visegrádi

¹ J. Stein i. értekezése 32—34. l. és Fr. Wettel: Gedenkenblätter i. m. 20—25. l.

fogságából való kiszabadulásával indul meg. A hatalmi szenvedélytől hajszolt Salamon hadgyűjtésének és zendülésének leírásával kezdi a cselekményt, amelyben Salamon még:

„Aus Leidenschaft, des Stolzes eklen Ketten,
Der niederen Selbstsucht peinigendem Wahn,
Aus eines kurzen Taumels wilder Bahn“,²

az isteni és emberi törvény elleni lázadás útján jár. Azonban gyászos vereséget szenved és haldokló állapotban egy bölcs, istenfélő anachoréta erdei kunyhójáig vonszolja magát, hol annak szeretettéljes ápolásában testileg csakhamar felépül. Majd átmege ama csodálatos lelki transformáción, amely megváltja lelkét a világosság démoni béklyóiból.

Ez a költemény tehát, hogy Schiller szavait vonjuk ide, „die Wahl zwischen Sonnenglanz und Seelenfrieden“ vette tárgyául. A merő lelkiség igénye és az élet tagadása, a „nur mein sein“ (Preyer) hitvallása ez, amely itt szóhoz jut. Életundorát az ilyen sorok elég konkrétan fejezik ki:

„Der Sinnentrug der mich umkreiste,
Das Afterglück der Welt, das schnell vergeht.“³

Egy menekülés van, megtagadni mindent és keresni:

„Das Leben, das uns nur der Geist verleiht.“⁴

Ez a naiv, szinte primitív, differenciátlan filozófálás jellemzi egyéb írásaiban, főleg utolsó két drámájában is az öregedő Preyert, akinek szürke, zamatnélküli stílusa még csak emeli a monotonitásnak ezt a benyomását. Vannak amellet itt versszakok, de csak a filozófálástól ment leírórészben, amelyek a leírás plasztikus domborúságában, zamatos színeiben és hangulati szépségében párjukat ritkítják:

„Durch Wälder hat das Heer sich durchgewunden,
Das Dickicht lichtete das Schwert im Gurt,
Durch Steppen hat es seinen Weg gefunden
Und rastlos schwamm es durch der Flüsse Furt.

² „Temesvarer Zeitung“. 1869. XVIII. évf. 95. szám. (65-ik versszak.)

³ „Salamon“. „Temesvarer Zeitung“. 95. szám. (68. versszak.)

⁴ „Salamon“. „Temesvarer Zeitung“. 93. szám. (58. versszak.)

Am Lager schmorrt das Schaf am grellen Feuer,
Vor dessen Glut das Raubgetier entweicht;
Und wenn das wilde Heer von dannen zeucht,
Labt sich am Rest des Mahles der Wüstengeier."⁵

Nincs kizárva, hogy Preyer János, ha szerencsésebb körülmények között fejleszthette volna költői képességeit, ha a drámaírásban nem is, az epikus költészet terén mégis értékeset alkotott volna és ma épúgy helye volna a német epikus irodalomban, mint a hasonlókép bánáti — orsovai — születésű Stephan Milow (von Millenkowitz)-nak, Saar barátjának, a líra terén.⁶

XII. PREYER AUSZTRIÁBAN; UTOLSÓ KÉT DRÁMÁJA; HALÁLA

Közel félszázados emberi munka, iparkodás és kötelességteljesítés után a 70 éves Preyer is rászánta magát végre arra, hogy a nyilvános és hivatali életből, melyben negyvenkétévig puritán becsületességgel megállta helyét, visszalépjen és élete hátralevő részét csendes pihenésben, elmélkedés és költői munka között tölthesse övéi körében.

1875 év nyarán vonult nyugalomba, évi 1315 forint nyugdíjjal.¹

1876-ban, Preyer „Osztrák honba való távozása” évében került Török János Temesvár polgármesteri székébe. Ez a tősgyökeres magyar ember ép olyan radikális, mint modern volt. A város nivóját sok újszerű intézmény adoptálásával hirtelen emelte. Erős gyakorlati érzékével erőteljes politikai magatartás párosult, amely az energikus és nyílt nacionalizmus jegyében állott.

Igy sietett Temesvár a XIX. század utolsó negyedében, amelyről Nagl-Zeidler a hazai németiségre vonatkozólag már ezt mondhatta: „... von nationalem Bewusstsein ist hier nur mehr wenig Spur zu finden”.²

⁵ „Salamon”. „Temesvarer Zeitung”. 9. szám. (24. versszak.)

⁶ J. Stein: Stephan Milow. Temesvár, évsz. nélkül.

Fr. Wettel: Biographische Skizzen. (Milow biographiája.)

¹ A „Preyer Stiftung” adata alapján.

Preyer már csak rövid ideig maradt Temesvár falai között. Az öregség vágya, hogy élete hátralévő részét egyetlen gyermeke körében tölthesse, 1876 elején (Wettel és a „Temesvarer Zeitung” nekrológ írója tévesen nevezi meg időpontul az 1880.-ik évet) felszedette vele a sátorfát. Újból csak az üdülés ürügye alatt kiutazott felesége társaságában az alsóausztriai wechseparti kies Kirchberg városkába, ahol leánya lakott férjével, Rudolf Tisch tüzérszázadossal, akivel 1869 augusztus 14.-én esküdött meg Temesvárott.³

Kirchberget ezután már többé nem is hagyta el. Némelyek már egyedül ezért is kissé menekülésszerűnek állították be a végleges távozását. Wettel például így motiválja: „Die neuen Bahnen, in welche die gesellschaftlichen Verhältnisse allmählich gelenkt wurden, widerten Preyer immer mehr an, und liessen den Wunsch aufkommen, die Heimat zu verlassen.”⁴

Tény azonban az, hogy Preyer még itt, Ausztriában sem szakított multjával. Úgynevezett lelki felszabadulásnak, a politikai érzület pálfordulásának semmi nyomát sem leljük, sem későbbi két drámájában, amely közül az egyik épen magyar tárgyú, de hagyatékának iratai között sem. Mint a „Délmagyarországi Tört. és Rég. Társulat” tagja, folytonos érdeklődés fűzte ezután is a városhoz és vezetőférfiaihoz, akik közül egy-kettővel levél-váltásban is állott.

Boldogabb visszavonultságban, de a betegeskedésre hajlamos aggkor mélabújában és csendes töprengése között fogytak felesége, leánya és veje társaságában kirchbergi napjai.

Hetvenhetedik évét már meghaladta Preyer, amikor hosszú hallgatás után önszántából elhatározta magát arra, hogy két utolsó drámáját sajtó alá rendezi. Így jelent meg 1882-ben C. Gerold und Söhne kiadásában Bécsben a „Hunyadi László” és a „Hannibal”.

Ugyanabban az évben ünnepelte Temesvár centennáriumi ünnepét. 1882 szept. 17.-én Ormós Zsigmond főispán, a megye legelső magyar embere, a városi lakosság nevében az új hazába költözött Preyer Jánosról is megemlékezett centennáriumi dísz-

² Nagl-Zeidler i. m. I. köt. 46. l.

³ Preyer Sándor ny. ezredes levélbeli adatközlése alapján.

⁴ Wettel: Gedenklätter. 22. l.

beszédében, „igen-igen nagyérdeműnek” és „a város egyetlen monographistájá”-nak nevezve őt.⁵

Az ilyen hír talán egy kis boldog napsugár volt Preyer elismerétszomjazó, alkonyodó életében, amelyet az a halovány siker, amelyet a „Hannibal”-lal méltán aratott, még fokozott, de a „Hunyadi László” tökéletes sikertelensége rövidesen teljesen lelohasztott. „Hunyadi László” megírására valószínűleg Erkel Ferenc hasonló nevű nemzeti operája adta meg az első serkentést, amelyet 1848-ban adtak elő első ízben Temesvárott és amely 1852 után állandó műsordarabja volt a temesvári színpadnak.⁶

A Hunyadiak történetét Preyer már a Monographiában is költői megilletődéssel tárgyalta. A drámában a történeti valóságot költőileg ideális hatás érdekében, de a drámai motiválás rovására teljesen átídomította. A történeti valószerűségnek ez az elhanyagolása „nach der Idealisierungsmethode Schillers” (Paul Friedrich) azonban végzetes kárára volt a tragédiának. „Vor allem leidet das Stück an einer dramatischen Ideenlosigkeit” — mondja Stein is.⁷

Ha a szintiszta ártatlanság, a makulátlan gyöngesség fondorlat által gazul kimért halálbüntetése tragikus, akkor a „Hunyadi László” tragikusabb a hebbeli „Agnes Bernauer”-nál is.

Preyer egy drámai hangulatból indulhatott ki, melynek „tragikus gyökere”, mint Péterfy mondotta, még hiányzott. Innen a líraiság túltengése és a katharsis hiánya. Preyer még azt a hibát is elkövette, hogy az ifjú Hunyadi Lászlótól a politikai életben való részességnek és általában a cselekvő képességnek még az árnyékát, illuzióját is elvonta. Találóan mondja Cysarz: „Untragisch ist auch des Leiden des Schwachen, mag er... noch so gewiegt werden zwischen anklägerischen Posaunen und versöhnenden Harfen.”⁸

Jogos a kérdés: miért is kellett tulajdonképen ennek a Preyertől ártatlannak, ideálisnak, ábrándosnak rajzolt ifjúnak a bakó pallósa alá kerülnie? Talán csak azért, mert az alacsony értelmi színvonalon álló királynak féltékenységét keltette fel a

⁵ „Délmagy. Tört. és Rég. Társulat Értesítője”. VIII. évf. 186. 1.

⁶ „Temesvarer Zeitung”. 1852. 161. szám.

⁷ J. Stein i. értekezése. 34. 1.

⁸ Herbert Cysarz: Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft, Halle an der Saale, 1926. 269. 1.

nagy Hunyadi fiának pusztá léte is? Talán azért, mert jövődő apósának, a sima nyelvű, nagyravágyó, sőt talán korona után is áhítózó politikai ördögnek egyszerre útjában volt?

Mindebben a tragikai eszmének még a látszata sincs meg. Hunyadi László hihetetlen passzivitásában a maga érdekében egyetlen lépést sem tesz. Menyasszonya, Garai Irma, ez a hajnali virághoz hasonlító leány sem tragikus csak azért, mert apja egyszerre a királynak szánja őt feleségül. Ő csak egy kevésbé tüneményes Ophélia szerepét fogja játszani. Garai Irma szerelme és halála Hunyadi László életének drámai szempontból elfogadhatatlan megsemmisítését még csak fokozza. Ha van tragikus alak ebben az áltragédiában, akkor egyedül Garai nádor az, ez a szokásos erkölcs felett álló, határtalan aspirációktól hajtott, terveinek mindent alárendelő, majdnem gígászi intrikus, aki Hunyadi László kivégzése percében a börtön falai között egyetlen gyermeke holtteste előtt, mint egy lesujtott állat, úgy hull össze.

Vajjon Hunyadi László sorsa ezáltal drámai megoldást nyert-e? Egyáltalán nem! Halálsorsa épen csak megrendít, de tulajdonképeni konfliktus hiányában inkább lesujt, mint fel-emel, megoldást pedig egyáltalán nem nyújt.

Tulajdonképen főszereplője sincs a darabnak.

Preyer szkeptikus pesszimizmusának⁹ terméke ez a szomorújáték, amely az életet valóban már csak egy szomorú játéknak tudta látni. Tisztára egy szenvedő, az élettől megcsömörlött kedély írása. A „Salamon” keresztényi emelkedettségéből, spirituális megváltottságából itt nem látszik semmi. Csak épen az emberi szív, a szerelem, a hűség, a sorsmegvető áldozatképesség költői hite, azaz inkább ábrándja maradt meg a költő fáradt, szomorú lelkében; valami passzív dac, boldogság-álmodás, amely a szerelmet és halált éneklő agg költőből néha csodálatosan szép és mély vallomásokot csalt ki.

Ilyen például Garai Irmának, a szerelem halálmenyasszonyának magafeledt, az életfenntartás kítőző ösztönével fakadó könyörgése a fiatal király színe előtt (egyébként tisztára Kleist „Der Prinz von Homburg” című drámája III. felv. 5-ik jelenetének hatása):

⁹ Ez a pesszimizmus Preyernél egyébként érezhetően irodalom-ízű, divattal járó. Lenau, Heine, Byron lehettek rá itt mély hatással.

„Zieht seine Schlösser ein, macht ihn zum Bettler,
 Verbannt ihn, treibt ihn hinaus zur Fremde,
 Heisst ihn den Fuss auf unwirtbaren Boden
 Der wüsten Erde setzen, lasst ihn dort
 Die dicke Luft der faulen Dünste atmen,
 Die sich aus den Sümpfen mörderisch erheben;
 Heisst ihn sein Brot im Schweiss der Stirne bauen,
 Gebt ihn nur frei! ...“¹⁰

A szerelem és ármány éneke a „Hunyadi László“, amely mély, megrendítően szomorú líraiságával azt az óhajt kelti fel az emberben, bár másféle műfajt választott volna szerzője tárgya számára.

A tragédia ugyanazokat a régi műfajbeli hibákat még csak fokozottabban mutatja. A belső strukturának tökéletes elhibázottságához szervesen kapcsolódik a külső felépítés gyarlósága. A IV. felvonásban László például fel sem lép, ami még nem volna feltétlenül baj, de mivel ezáltal az érdeklődés szinte véglegesen Garai Irmára terelődik, a darab egységes hatása felborul és disszonanciát kelt.

„Jede Kunst schliesst ein Handwerck in sich — das gelehrt und gelernt werden kann“ — mondja Otto Ludwig Shakespeare-tanulmányaiban. Preyer ebből a drámaíró mesterségből még most sem árul el többet, mint első két művében.

Csak stílusa, amely néha oly tiszta veretű, mint az új arany, árul el többet. Nem feltűnően önálló ez a nyelv, de feltűnően pregnáns, párosulva az érzéki képeknek szemléltető erejével.

A preyeri tragikus életfelfogás keserű bölcsessége úgy a mottóban: „... nec ulli praestat velox fortuna fidem“ (Seneca), mint egy egész darabban hangos szerephez jut:

„Was ist das Glück und was ist sein Geschöpf?
 Das wie ein loses Blatt vom leisen Wind
 In alle Lüfte hingeweht, zulezt
 Gebeugt und glaubensarm im Grabe endet!“¹¹

A preyeri gondolkodás elsikkasztja az emberektől az örömök zavartalan élvezetét, lekopasztja reményeiket, elveszi

¹⁰ Preyer: „Hunyadi László“. IV. felv. záró dialógus.

¹¹ Preyer i. m. V. felv. 1. jelenet.

cselekvő önállóságukat, hogy teljesen a „véletlenség uralkodó hatalma” alá süllyessze őket. Az egész élet a szerencse és véletlenség jelében áll nála. Római bölcsesség, polgári szabadelvűség, naiv biedermeieri pesszimizmus természetesen nem alkalmasak egy drámai életérzés és világszemlélet kifejlődésére.

Hasonló tragikus küzdés nélkül elbukó drámai hőst már Bessenyei is rajzolt „Hunyadi László”-jában.¹² Nem hisszük, hogy ez a dráma hatással lett volna Preyerre; Vörösmarty „Cyllei és Hunyadiak” című trilogiája is inkább csak írásra buzdíthatta a Vörösmarty-tisztelő Preyert.¹³ Annál jelentékenyebb Schiller „Die Braut von Messina” című tragédiának eszmei hatása.

„Fast alle Menschen sind von Natur Heldenverehrer” — mondja H. St. Chamberlain. Ez a költői kedélyt még fokozottabb mértékben betöltő érzés vezethette Preyert is egy szorosabb értelemben vett „hősdráma” írására. A csenevész Botzaris és ábrándos László után most egy történelmi hőrosszal próbálja realizálni Preyer pesszimiztikus világnézetének egyetemes érvényességét. Megfelelőbb megszemélyesítőt valóban nem találhatott volna a szerencse forgandóságának tipizálására, ha csak Napoleont nem. Érdekes: Grillparzer, „a biedermeieri ethos egyetlen zsenije” (Artur Kutscher), aki Preyerre egyébként is mind nagyobb hatással volt, ugyanazzal a tervvel foglalkozott: Napoleon emelkedésének és bukásának dramatizálása helyett azonban megírta „König Ottokar's Glück und Ende” című tragédiáját, amely Preyerre is inspiráló hatással volt.

Hannibalban Preyer végre rátalált arra az impozáns „történelmi alakra”, akinek életéről és végéről szinte le fog ríni a földi sors vak folyásának minden emberi akarattal, hittel, eszmével, nagysággal, igazsággal bohócokkodó szeszélye, kifürkészhetetlen értelme, azaz értelmetlensége: egy teljesen történelmi hűséggel megrajzolt kereten belül.

„Hannibal” Preyernek nemcsak legérettebb, de legtipikusabb műve is. Szinte preyeri. Dacára szerkezeti gyatraságának,

¹² Bayer József: A nemzeti játékszín története. I. köt. 304. l.

¹³ Vörösmarty „Fóti dalát” Preyer le is fordította németre (írói hagyaték).

tagadhatatlanul figyelemreméltó költői alkotás, csak nem az, aminek készült: nem tragédia.

Inkább a sors komor komédiája. Csak a megnevezése, műfaji külsősége után dráma, minden egyéb benne egy keserű komédiához közelítő vádolás. Természetesen csak mint hátsó gondolat komédiája a sorsnak, amely csúfot üzött már annyi hősből és annyi igazságot szegre akasztott már. Mintha csak ezt hirdetné Preyer: veheted az életet kényed-kedved szerint, ahogy akarod, szkeptikusan, vallásosan, vakon, bohémiesen, ellenszegüléssel, belenyugvással: mindegy. Értelme ezen a kozmoson úgy sincs! Az embert, minden embert, lesöpri egyszerű hulló falevélként valami forgószél, megpöngéti párszor és — vége van.

Ezzel a sorssal szemben még egy hannibáli élet sem több egy kis féregénél. Pedig ez a Hannibal, „der selbst des Glückes nicht bedarf“, az „Übermensch“ gígászi erejével és akaratával tör az életbe, boldogság helyett boldogulást keresve, — hiába:

„... grösser als der grösste Sterbliche
Sind die Götter und das Schicksal!“

Öt felvonásban — a cannaei csatától Prusius király udvarában elkövetett öngyilkosságáig — Preyer a hely, idő, sőt a cselekvény egységét is teljesen megbontja, szétszaggatja, hogy Hannibal életét az életkiábrándítás céljából dramatizálhassa. Az I. és II. felvonás szinte különálló rész: Hannibal Róma elleni hadjáratának cselekményszegény, epizódszerű leírása. A drámát kitevő és tragédiát létrehozó elemek szinte teljesen hiányzanak belőlük.

Még visszásabb hatást kelt a III-ik felvonás Hannibal visszatéréseivel. Miután az első kettőben jóformán semmi sem történt, ezzel a harmadik felvonással is megindulhatna a játék.

Hannibal, miután a szerencse forgandóságát már megízlelte, kénytelen honi földön Scipióval, az új szerencsecsillaggal, összemérni szellemi és katonai erejét. Ezt a szerencseösszemérést egy hosszú, költőileg talán szép, de drámailag terméketlen párbeszéd előzi meg Hannibal és Scipio között. Azután, a felvonás végén, egyszerűen tudomásul vehetjük Hannibal vereségét.

Így jutunk el ahhoz a felvonáshoz, amelyben Preyer művészi képességei maximumát kifejezésre tudta juttatni. A csatavesztés után Hannibal, aki eddig a félvilágot ostromolta, hogy szülőföldjének kis foltját a végenyészettől megóvjá, rögtön megbarátkozik az új helyzettel. Lemond tökéletesen a nagyszerű multról — emberi heroikusságának legszebb karakterisztikuma — és csak a jelenre veti szemét. Más célja már nincs, mint Karthágó fenntartása. Belátja, hogy csak ezzel a gígászi lemondással mentheti meg. Már-már kényszeríteni akarja a csökönyös vének tanácsát a lealázó béke aláírására, amikor Róma nevében a győztes hadvezér az ő személyének kiszolgáltatását is követeli. Hannibal, hogy a karthágói nép szeszélyének és tömeghangulatának, ellenségei áskálódásainak áldozatul ne essék, ami Karthagót úgysem mentené meg, az utolsó pillanatban még elmenekül.

Az utolsó felvonás épen csak Hannibal személye révén kapcsolódik az előbbi részhez. Az egész felvonás inkább csak drámai epilogus számba megy.

Nem az ötödik, hanem a negyedik felvonás tragikus; nem Hannibal halálában rejlik a tragikum gyökere, hanem Hannibal bukásában, kényszerű, de közönséges menekülésében. Mint valami kóbor kutya állít be Prusius király udvarába, aki, amíg a római légátus meg nem jelenik udvarában, szíves vendégszeretetet kínál a hős senkinek. Királyi félelmében azonban beleegyeznek a római ultimátum végrehajtásába, amely Hannibal kiszolgáltatását követeli. A nagy Róma kis követői azonban már csak a karthágói hérosz hideg hulláját találja és az élet akaratát megölő kis méregüvegcset.

Ez a Hannibal „tragédiája”, akit egy napon „cserben hagyott szerencsé”-je. Ha Grabbe összehasonlíthatatlanul erőteljesebb, drámaibb „Hannibal”-jához hasonlítjuk, akkor az a benyomásunk, hogy Preyer hőstét nem is a „sors tragédiája” dönti le, hanem inkább egy anakronikus humanizmus, ami viszont a szerző sekélyebb történelmi perspektív érzékére vall. Különben, ahogy Preyer Hannibal és Rómának a viláгурalumért való viaskodását beállítja, mint úgyszólván tisztára a „szerencse” függvényét, — ez minden filozófia, a történeti szellem eszményesebb felfogásának kicsúfolása, tagadása. „Hannibal” minden, de főleg a germán élet hitvallás, világnézet és vallásosság

ignorálása. Mi más a „Hannibal“, mint hősének fokozatos lezüllése, csődjeinek és elítéltsége tüneteinek felvonásokba szedett egymásutánja, egy magasabb költői, filozófiai vagy vallási kiengesztelődés nélkül. Hiába akarja Preyer a haldokló Hannibal utolsó vallomásának fakó bölcsességével, „Träger war ich nur des Geit's der Zeiten“, lelkünket nyüge alól felemelni, ez a lehellet elvész a tagadás hideg özönében.

Cysarz megállapítása szösz szerint alkalmazható Preyer „Hannibal“-jára: „Der Zusammenstoss zweier Mächte ist nicht ohne Weiteres tragisch, ebenso wenig wie ein Tennis oder Fussballmatsch.“¹⁴

Preyer mindkét utolsó drámája egy letört, elsötétetett, derékban tört lélek életvádolása.

A preyeri drámák az életakarát és értelem tagadásai. Schiller sohasem vádolt. Még Don Cezarja sem vádol, amikor összetörik, hanem igazat ad az életnek és végez önmagával. Egyébként azonban Preyer, mint mestere, Schiller: „wahrt dem Transzendenten gegenüber äusserste Zurückhaltung“.¹⁵

Minden műfaji és eszmei fogyatkozása mellett is „Hannibal“-lal Preyer mégis maradandóbbat alkotott. Hogy Preyer költői tehetsége néha erősen túlemelkedik a középszerűn, hogy meg volt benne „der Sinn für das Wesentliche“, arról a IV-ik felvonásnak külön elolvasása is meggyőződhet. Ez a legélénkebb, legdrámaiabb, legszínpadiasabb Preyer valamennyi darabjának felvonásai között. Cselekvénye rohamos lefolyású; tömörsége, tempója a valóság hangulatát kelti. Minden kifejlésre, megoldásra tör benne. A jól tipizált ellentétek acélos ellenszegülése, az ösztönök, meztelen érdekek és az életakaratok ellenséges összeütközése valóban tragikus hatást kelt.

Ez a felvonás Preyer drámaírói alkotásának mestermunkája.

Míg Preyer előbbi drámái átlag Schiller és Goethe írói légkörét árulják el, addig a „Hannibal“ már Grillparzer észrevehető árnyékában készült, aki már „Medea“-jában is ilyen hangot ütött meg:

„Was ist der Erde Glück? — Ein Schatten.

Was ist der Erde Ruhm? — Ein Traum.“

¹⁴ Cysarz i. m. 269. l.

¹⁵ Cysarz i. m. 292. l.

Preyer egyébként is határozottan grillparzeri szellemű: szabadelvű, jó hivatalnok, külsőleg kifogástalan polgár, minden forradalomtól iszonyodó, csendszerető, álmodozó érzékeny lélek.

Grabbe hatását nem mernők állítani.

Amit ezen a művön is kiemelhetünk, az Preyer nyelvezete, amely a negyedik, főleg pedig az ötödik felvonás egyes jele-
neteiben Grillparzer nyelvének mélységét, szépségét és költői iramát is eléri.

Hátra volna még Preyer egyetlen prózában írt és az írói hagyatékban kéziratban fennmaradt „Der Gefangene seiner Frau” című egyfelvonásos vígjátékának tárgyalása. Ha a hagyaték tulajdonosa a darab írásának idejét nem 1874—1880 közé helyezné,¹⁶ mi határozottan Preyer egyik ifjúkori munkáját láttuk volna benne.

Ez a jelentéktelen kis alkotás inkább látszik az alkalmi múzsa, mint a költői intuitió munkájának. Egyszerű, mindennapi nyelvén, eléggé unalmasan jelenetез benne a szerző egy újdonsült házaselet légkörében játszó mulatságos, vígabb esetet. Dr. Derfit, a mézeshetek süldő férjét, félreértésből tizennégy-napi fogházra ítélik. Hogy mézeshetes feleségét már az első hetekben ki ne ábrándítsa, a félénk férj elutazást mímel, de a dolog kitudódik és a megijedt, de élelmes asszonyka kijárja számára a megkegyelmezést. Amíg az eset kitudódik a feleségecske előtt és ahogy a férjecske az egészset el akarja tukmálni: ez a vígjátéki elem. A szereplők nevei egyébként magyarok: Derfi, Bodó, Pista. Csak az eredetileg helyszínnel megjelölt „Gödöllő” van állhatatosan a kéziratban kitörölve és egy német városnévvel átírva. Ennek értelmét nem tudtuk kibogozni. Preyer talán előadatasra is gondolt, amire egyébként az átdolgozások is utalnak.

A „Der Gefangene seiner Frau” nem a közkedvelt bohózatok szülöttje, hanem inkább a társalgási vígjáték szellemének terméke. A vígjáték élc-, humor-, tréfa-, komikum-, szó-játék-elemei azonban többnyire hiányzanak belőle. Nyelvezete, ha egyébként közvetlen is, disztelen, hétköznapias.

¹⁶ Preyer Sándor ny. ezredes levélbeli adatközlése alapján.

Mint hagyaték-kézirat ez a gyenge „poetisches Kartenspiel“ valóban jó helyen van. —

Annyi biztos, hogy Preyer kirchbergi tartózkodása előtt írta.

A két utolsó dráma megjelenése után Preyer véglegesen elhallgatott. Élete hátralevő hat esztendejét teljes visszavonultságban töltötte, mindvégig szellemi épségének birtokában, kaotonásan uralkodva önmagán az utolsó percig, amely 1888 október 11.-én váltotta meg kiszolgált életét földi bilincseiből. Hosszú, szenvedésteli betegség előzte meg halálát, amely övéinek szeretetétől körülveve érte utol.¹⁷

Értesülve a gyászról, Temesvár városi közgyűlést hívott egybe, amelyen a jelenlevők, „mint egy ember állva fel“, adták részvétük jelét, amelyet a tanács részvétirattal tolmácsolt a hátramaradottaknak.¹⁸

Halála évében a „Temesvarer Zeitung“ szentelt emlékének egy hosszabb nekrológot, valamint a „Vasárnapi Ujság“ és az „Egyetértés“ egy-egy pár sort.¹⁹

Preyer halála után özvegye és leánya külön házat vittek. Özvegy Preyerné átköltözött Linzbe, ahonnan többször kellett özvegyisége után járó nyugdíját „hatvanéves korára való tekintettel“ a városi tanácstól kérnie. (Preyer 10.000 frt.-nyi összeg évi kamatait hagyta rá.) A városi tanács azonban előbb arról akart meggyőződni, hogy a megboldogult, aki „Osztárhon“-ban halt meg, magyar állampolgár volt-e. Végül azzal a megokolással, hogy „ez meg nem állapítható“, a nyugdíjat folyósította.²⁰

Preyer veje, Tisch százados, 1893 nov. 16.-án halt meg. Özvegye még abban az évben végrendeletet írt, amely azonban csak halála után került nyilvánosságra, Gustav Kirchberg, aspangi (Alsó-Ausztria) közjegyzőnek, mint kurátornak kezeiből.

¹⁷ Preyer Sándor ny. ezredes közlése alapján.

¹⁸ A „Preyer Stiftung“ iratai között.

¹⁹ „Temesvarer Zeitung“ 1888 okt. 15-iki száma.

„Egyetértés“. 1888. 28. szám (tévesen nevezi meg okt. 13-át Preyer halála napjául).

„Vasárnapi Ujság“. 1888. 43. szám, 710 l.

²⁰ „Preyer Stiftung“ adatai alapján.

Özvegy Tischné, született Isabella Preyer, 1889 november 19.-én halt meg.²¹

Végrendeletének legérdekesebb szakasza a „Preyer Stiftung” alapítására vonatkozó intézkedése. Határozottan meghagyta, hogy eladandó háza összegén, az időközben meghalt özv. Preyerné haszonélvezetére bocsájtott tízezer forintnyi összeg hozzácsatolásával, alapíttassék meg az ú. n. „Preyer Stiftung”, hogy a következő célt szolgálhassa: mindaddig, amíg rokonság él, a „Preyer Stiftung” évi kamatainak haszonélvezete három egyenlő részben három rokonsági tagnak utaltassék ki. Ilyenek kihalta után „sind die Zinsen an alte, ehrwürdige, des Geldes bedürftige drei dramatische Schriftsteller, gebürtige Ungarn zu vergeben unter dem Namen Preyer Stiftung”.²²

A „Preyer Stiftung” 1901-ben az aszangi közjegyző kezéből a „Budapesti Közalapítványi Királyi Ügyigazgatóság” hivatalába került, ahol még ma is kezelik a valorizátlanság folytán elértéktelenedett összeget, amely 1902-ben még 32.000 koronát tett ki és amelynek kamatait 1923-ig a rokonság élvezte.²³

A végrendelet egyik pontja Preyer N. János irodalmi hagyatékáról is megemlékszik. Ez Preyer Sándor ny. ezredes kezébe került a végrendelezőnek ezzel a kérésével: „ich bitte den Alexander, Vaters Name als Dichter bekannt zu machen.”²⁴

A „Preyer Stiftung” jóhiszemű és gondos kezelésében, mint Fr. Wettel állítja, főleg a megboldogult Telbisz Károly, temesvári polgármesternek, vannak elismerendő érdemei.²⁵

XIII. PREYER IRÓI MÉLTATÁSA ; EGYÉNISÉGE, VILÁGNÉZETE

Ezzel át is térhetünk Preyer N. János összefoglaló költői, főleg drámaírói jellemzésére és méltatására.

²¹ „Preyer Stiftung” iratainak adatai alapján.

²² „Preyer Stiftung” iratainak adatai alapján.

²³ A „Budapesti Közalapítványi Királyi Ügyigazgatóság” adatai alapján.

²⁴ A „Preyer Stiftung”-ban megőrzött végrendeletből.

²⁵ Franz Wettel szóbeli adatközlése.

Mint költő Preyer, mint előadásunk folyamán jeleztük, teljesen a német klasszicizmusban, mondhatnánk azt is, ennek biedermeieri felhígításában gyökeredzik. Túltengő a schilleri hatás, habár egyéb hatásokat is felszívott kisebb-nagyobb mértékben magába.

Életfelfogása, aggkori pesszimizmusától eltekintve, a lessingi felvilágosodottság, goethei harmonikusság, a XIX. század ú. n. „ideális liberalizmus”-ából és egy tipikusan biedermeieri mentalitásból fakadt. Ha összegezve tekintünk át rajta, ezt is mondhatnánk: Preyer megtestesülése volt a klasszikus életrendet, harmoniát és törvényszerűséget szerető német intellektuális polgárnak. Életstílusa ugyanaz volt, mint írásáé; ez pedig a rend, a nyugalom, fegyelmezettség és az erőszak utálatának megtestesítése.

Habitusában tipikusan biedermeieri; úgy polgári, mint írói „erényei”-ben ment volt minden túlzástól, túlságosan egyénitől. „Seine Tugenden (a biedermeieré) bleiben entfernt von jedem im geringsten Sinne genialen Überschwang, während ihnen auf der Folie praktisch-nüchterner Lebensauffassung stets Erfolg zugesprochen werden muss.”¹

Ez a biedermeieri ethos szűkebb határai között sterilizálódó klasszikus élet és művészet ideál a drámaíró és költő Preyert azonban másodrendű epigonná determinálta.

Schiller grandiozus népszerűségének visszaverődéses fénye után vágyódott a szerényebb igényű, de határozottan nagy becsvágyú bánáti drámaíró. Csakhogy Schiller epigonjai, mint Friedrich von Uchtritz, Eduard von Schenk, Michael von Beer, sőt még az ügyes és alkalmazkodó Raupach is, 1850 után már szinte teljesen letűntek a felszínről. Preyer pedig makacsul — azaz tehetségtelenül — izolálta magát a XIX. század második felében ennek a már lejárt epigonizmusnak szűk határai között. Mintha tudomása sem lett volna a német dráma XIX. századi fejlődéséről. A „Jungdeutschland” termelése nem volt szájaíze szerint való. Csak lírájára hatott Freiligrath. A realizmushoz áthajló félig klasszikus, félig romantikus Kleist befolyásától — Hebbel és Ludwigról nem is szólva — kishitűen, félénken távol

¹ Susanna Trautwein: Gesellschaft und Geselligkeit in Vergangenheit und Gegenwart. „Aus Natur u. Geisteswelt” 706. szám, 53—54. l.

tartotta magát. Egyedül Grillparzerrel tudott még a korabeli német drámaírók közül rokonszenvezni.

Érthető tehát, hogy sem a haladó művészetet pártoló, sem a változó divattal járó közönség nem nagyon vette figyelembe az elkésett bánáti fecskét. Ha voltak is rövidebb lélekzetű sikerei egyik-másik művével, ma már nem találunk irodalomtörténeti munkát, amely, akárcsak a feledésre ítélték sorában is, megemlítené az ő nevét is.

Dacára annak, hogy a drámaírás terén alkotta még a legjobbat, — lírája a bánáti Milowéhoz hasonlítva igazán jelentéktelen — ez a relatív megállapítás mentheti meg legkevésbé. Az sem, hogy a XIX. század első két harmadában a bánáti német írók közül egy sem merészkedett a költői alkotás legsúlyosabb, de legtöbb tehetséget is kívánó műfajához nyúlni.

Ha egy drámaíró csődbe kerül, az vagy kétségtelen tehetetlenségének, vagy, ami még sokkal kegyetlenebb az íróra nézve — akárhogy tagadja is Dehmel² — világnézete, életérzése alkalmatlanságának jele.³ Preyernél természetesen az első fok ép úgy közbejátszódik, mint a második a maga teljességében. Találkozunk ugyan Preyer drámaiban jelenetekkel, amelyek egy szinte szintiszta pantragikus világnézetre engednek következtetni, de sajátos izoláltságuk miatt ezeket mások ismét tökéletesen lerombolják.

Mi ennek az oka? Végül talán a gyakorlati ész túltengése az esztétikai érzésen, a szűkreszabott polgári bölcsességnek elhatalmasodása a művészi szellemen. Preyer, mint már kiemeltük, tipikusan polgári szellemű. A drámai alkotás terén azonban eddig egyetlen egy ilyen mentalitású író sem jutott zöldágra. Voltak időszakok, amikor Preyer is ki akarta magát szabadtítani a gyakorlati élet determinálta polgári ethos szűk és nyűgös légköréből, de ilyenkor kicsi átfogó képességű gondolkodása révén a pesszimizmus útvesztőibe hanyatlott, amelyből épen drámai alkotásaival nem talált kiutat. Öreá is vonatkoztathatjuk Kuno Franke Gryphius-ra mondott végső ítéletét,

² Rich. Dehmel: „Der Mitmensch”. Bevezető tanulmányban.

³ Joh. Volkelt: Ästhetik des Tragischen. 32. l.

Eä. Hartmann: Pphilosophie des Schönen. 379. l.

Lukács György: A modern dráma. I. köt. Bevezetés.

hogy „trotz ernsten Strebens und hoher Ziele, gelang es ihm nicht, zu wahrer, geistiger Freiheit und Schaffensfreudigkeit sich zu erheben.“⁴

Világnézetének fejlődése tisztán feltárja ezt: felismerte azt, amit az egyszerűbb, naivabb intellektus, kevésbé differenciált kedély felismerhet, mint ifjú az élet szépségeit (lira), mint férfi az élet tarka menetét, konfliktusait (epika) és végül, mint öreg ember a sors titkos furcsaságait, kegyetlenségeit, a világi dolgok mulandóságát, relativitását, a szerencse hűtlen forgandóságát, az eszmék kétségességeit, vagyis az élet érthetlenségét és zordonságát (dráma). Csak az erkölcsiség abszolút lényegében, isteni voltában nem kételkedett soha. De mintha isten és élet, szerinte valami egészen más, egymásnak közömbös két tényező lett volna. Innen morális értékteleiteinek kislelkűsége, szükségessége. Egy narkotikum volt az úgylátszik predestinált pesszimizmus ellen: eleinte a cselekvés és hétköznapi tevékenység illúziója, később azonban már csak az életmegvető spiritualizmus, amelyet azonban épen drámaiban nem tudott alkalmazni.

Preyer eredetileg szenzualista: jobban hitt az érzések csalódásaiban, mint az intellektus értelmet alkotó és felemelő erejében.

Milyen más itt egy vérbeli drámaírónak, például Shakespeare-nak vagy Hebbelnek élethitvallása, amely épen pantragizmusa révén lendül fel tiszta életigenléssé. „Das Leben, — mondja például Hebbel — ist die fürchtbare Notwendigkeit, die auf Treue und Glauben angenommen werden muss, die aber keiner begreift.“ Preyer a megnevezésén túl azonban nem jutott. Egy ilyen végső megoldás, felemelkedés nélkül a drámai alkotás inkább az élet vádolása, csúfolása, tagadása, vagyis pozitív pesszimizmus dionysosi vagy apollói megoldás nélkül.⁵ Vagyis nem antik, nem keresztény és nem is modern dráma. Nincs rombolóbb hatással a drámára, mint épen a merő pesszimizmus.

Preyer pesszimizmusa leginkább a „szerencse“ igazi arcának felismeréséből fakadt és táplálkozott. A flagellánsan tépe-

⁴ Kuno Franke: Die Kulturwerte der deutschen Literatur. II. k. 298. l. Berlin, 1923.

⁵ Friedrich Nietzsche: Geburt der Tragödie. 38. l. (Taschenausgabe.)

lődő Preyer azt az igazságot, hogy minden csak a szerencse körül forog, már a „Canová”-ban hirdette. Már itt találkozunk életcsömörének jeleivel.

Ez az eleinte még irodalomízü életundor és menekülésvágy idővel azonban lelki alaphangulattá sűrűsödik benne. Az élet apró és életkorhoz fűződő ideáljai, politikai és társadalmi pseudoveszméi már csak nehezen hozhatták lázba szkeptikus és kínlódó szellemét:

„Der Sinnentrug, der mich zuvor umkreiste,
Das Afterglück der Welt, das schnell vergeht,
Ich habe sie für immer überwunden.“⁶

Preyer János ebben a kiforrottságában tipikus képmása a német irodalom egy másik, sokkal régebben élt zseniálisabb „szerencsétlen alakja”-nak, Gryphius-nak. Pesszimista, mint az, teli világmegvetéssel. Közös a világi élet iránti szkepszisük is. Gryphius alaptémái is az ember semmisége és a szerencse hűtlensége. Drámáinak egy-egy sora organikusan beleillene Preyerébe. Például:

„Was sind wir Menschen doch? ...
Ein Ball des falschen Glücks
Ein bald verschmelzter Schnee und abgebrannte Kerze! ...
... Ihr irrt in dem ihr lebt!“⁷

Már Gryphiusnak is ez volt a költői szándéka: „die Vergänglichkeit menschlicher Sachen vorzustellen.“⁸

Az öregedő Preyernek lelkében is már csak az elmúlás meglátásának képessége élt. Már csak az éjszakát látta, de a napot nem, mely belőle világosságra lép:

„Jedes Ding auf Erden hat sein Ende.
Das Glück wird launenhaft und meidet uns,
Es bricht uns beständig seine Treue.“⁹

⁶ Preyer: „Salamon”. A „Temesvarer Zeitung”. 1869. év. 95. számában. (68. versszak.)

⁷ Hasonlóan érez a barokk-költészet másik mestere, *Opitz*, is:
„Was ist des Menschen Macht und seine grosse Taten?
Ein Stäublein! Was sein Licht? Ein Traum von einem Schatten.”

⁸ *Andreas Gryphius*: „Leo Armenius”. (1646) Az előszóban.

⁹ Preyer: „Hannibal”. II. felv. 7. jelenet.

1838-ban ez az elmulási tudat még életigenlés alakjában nyilatkozott meg: „es ist des Weltlaufs Folge, dass sich aus Nacht Tag, aus dem Untergang neues Leben entwickelt.”¹⁰

Az öreg Preyernek végső bölcsessége azonban ez:

„Unwandelbar ist nur das Sternenzelt.”¹¹

Érdekes, hogy Preyer drámáiban nem akar, vagy talán nem is tud a megváltó kereszténységhez menekülni. Inkább ezt vallja:

„Wenn es ein Schicksal gibt, so ist das,
Dass diese Welt ein Ungefähr regiert.”¹²

Az élet végső értelmét és tendenciáját Preyer, akárcsak Gryphius, a mártíromságban látja s így a tragikus nagyságot is. A tragédiában azonban már Gryphius is tökéletes csődöt mondott ezzel a terméketlen világnézettel.

Preyer drámáiban még az is visszas hatást kelt, hogy pesszimizmusában sem következetes. Sem a szerelem, sem a művészet megváltó erejében nem kételkedett; itt megmaradt „költői illúziójában”. Vannak pillanatai, amikor boldog hiszékenység ragadja magával és így kiált fel:

„Noch lebt auf Erden die Gemeinde
Der guten Menschen!”¹³

A sors, a rendeltetés, a hatalom, az emberi erő, a boldogság, a földi igazságosság azonban mindvégig kétes, eszménytelen és gyarló volt előtte. Amit a sorsból ezért drámáiban csinált, az minden drámai eszme kicsúfolása. A drámai sorsszereplésben nincs helye a „blöd” jelzőnek.

Egyéb okok közbejátszása is gátolták Preyer sikeresebb drámáirói tevékenységét. A szellemi habitus alkalmatlansága mellett epikus hajlamai is feszélyezték. Azokon a helyeken pedig, ahol ez a lassú, nyugodt menet felevénül és érzelmi forrongásba szökik, ott ez inkább lírai lendület, mint drámai pergés.

Drámáinak szereplői sem épen változatosak, sőt az emberi dús jellemskála alig két-három alaptípusára vezethetők vissza.

¹⁰ Preyer: Des ungarischen Bauers i. m. 6. l.

¹¹ Preyer: „Hannibal”. III. felv. 6. jelenet.

¹² Preyer: „Hunyadi László”. IV. felv. 2. jelenet.

¹³ Preyer: „Hunyadi László”. 5. felv. 6. jelenet.

Emellett a jellemrajz volt még Preyer leggyengébb oldala. Plasztikus, élethű ábrázoláshoz Preyer csak igen ritka esetben értett.

Drámaírói tartalomirányát így állíthatjuk be: kezdődik a szerelem, boldogság és művészet szinte konfliktusmentes problémájával és végződik a legmagasabb emberi létállapotnak, a boldogság nélküli, a hatalmat igénylő férfinak tragikumával. Eleinte Preyer még megkapaszkodik valamibe: Canova a művészi alkotásba, Zavellos a hazaszeretetbe. Az öreg Preyer ezeket is elejteni látszik. Itt már az egyetemes hiábavalóság költője.

Minden igazi dráma színpadra kívánczik, Preyer azonban öntudatosan könyvdrámával kezdi. Ő, aki a művész öntudatos pátoaszával hirdette a művészet határtalanságát, vagy ahogy ő a „Canova” egyoldalas előszavában esztétikusabban kifejezte magát, „die Objektivität der Poesie ist unermesslich ... ihre Grenzen sind nur ästhetische ...”, egyúttal kijelenti, szinte büszkén, „auf den Vorzug der theatralischen Wirkung zu verzichten.”¹⁴

Preyer is inkább olyan erények után törekedett, amelyeknek jóakarató elismerésével például Uhlandot és a hasonló gyenge drámaírókat, mint ilyeneket, véglegesen elbúcsúztatták: „die schöne Sprache und edle Gesinnung” erényei ezek.

Mint bánáti író azonban figyelmet érdemel Preyer költői nyelvezete. Dialogusai mindig könnyen szövődnek, szinte folynak és mindig közvetlenül kapcsolódnak. Némii barokkcikornya azonban kiütöközik néha. Némii hiába hangoztatta Scaliger, a barokk költészet tanítója Poetikájában, hogy a szentenciák és jeles mondások képezzék a dráma pilléreit; Preyer drámái valóban szinte dúslakodnak bennük. Legszebben érvényesül még ez a nyelvezet a leíró részekben, ami ismét csak az eredetileg epikus költőre vall. Nyelv, ritmus, szín, zamát és önállósága itt a legértékesebb. Csak e kurta példa:

„Die Mähne flog, die breite Nüster schnob,
Vom Silberschaume troff der weisse Bug,
Der Kiesel knirschte unter'm scharfer Huf...”¹⁵

¹⁴ Preyer: „Canova”. Vorwort.

¹⁵ „Hunyadi László”. V. felv. 6. jelenet.

A dialog ezt a színvonalat, mint tempó, indulat, jellemzés, rajz, hangulat nem éri el soha. A balladai lendület pedig teljesen hiányzik belőle. Már a „Casanová”-ban is ugyanolyannak mutatkozik ez a nyelvezet, amilyennek alapjában meg is maradt: komplikálatlan, könnyen gördülő, néha azonban erősen fakónak. Egyes helyeken prózai; itt-ott erősen betűszagú (Papierstill). Ritkán plasztikus, sohasem ragyog, sosem tömör, de mindig tiszta, egyszerű és közvetlen. Néha azonban, ha írója megfélemedezik epigon stíluskötelességeiről, gyönyörű hangulatossá is tud válni, sőt lírai szakadozottságában meg is tud zenésülni:

„Sieh! ... sieh ... die Welt versinkt ... sie ist nur Traum ...
Ich fliche voraus — dort im Sternenraum —
Ein Wiedersehen ...”¹⁶

És most keressük meg végül Preyer Nepomuk János mai helyét is.

Egész életén át egymagában állott mint költő, távol minden irodalmi körtől, élő iránytól és társaságtól. A dilettáns mostoha magányosságában, de egy *vérbeli költő* érvényesülés-vágyától sarkantyúzva iparkodott barátok, pártfogolók nélkül a bánáti úttörő kikerülni a némaságból, meddőségből a magasba. Mindjárt a legmagasabba. Kegyetlen sorsa volt, hogy nem tudta sohasem felismerni, hogy végsőleg mégis csak a dilettantizmus kereteiben mozgó tehetség fűzi az élő irodalomhoz. Nem élt benne a „Grüner Heinrich” leszámoló analízise és lemondása. Így azután hiába fordult a legnevesebb német kiadókhoz, a nagy német kultúrterületen nem tudott feltűnni, alul maradt mindig, míg a végén már észre se vették. Otthon érvényesült a legkevesebbé. Darabjait soha elő nem adták, sőt a helyi lapok még egy rossz sort sem írtak műveiről. Preyer pedig nem tolakodott. Még tekintélyét, polgármesteri presztízsét sem vette igénybe.

Preyer nem is akart németbánáti költő, lokális híresség lenni soha. Többre vágyódott.

Bánáti volt, sőt a bánáti miliő áldozata is volt, még sem nőtt ki íróiságával ebből a talajból. Mint költőnek szinte semmi köze sem volt a Bánáthoz, németiségéhez, irodalmához, színpadá-

¹⁶ „Hunyadi László”. V. felv. 6. jelenet.

hoz, egészen speciális helyzetéhez. Nem is meritett semmit sem a bánáti népéletből, sem a bánáti tájból. Még Lenau is bánátibb nálánál. Friedel és Milow mellett ez a jellemvonása még csak fokozottabb mértékben szembetűnő.

Ez azonban nem a XIX. századi bánáti német írók általános visszassága; egyedül Preyeré. Romain Rolland mély mondanása Preyerre is áll: „Hiába, mindenki megadja az árát, ha idegen világban él!”

Hogy Preyer nem a Bánát német parasztságának hajtása, szinte nem is a Bánát fia, már abban is mutatkozik, hogy sem gondolkodás- és érzésvilágában, sem írásaiban egyáltalán nem domborodik ki semmiféle bánáti jelleg. Az ő lelki gyökerei nem innen, nem a Bánát földjéből, népéből nőttek ki. Preyer íróiságával a levegőben gyökeredzett.

A Bánát és németsege iránti veleszületett szeretet, rajongás, a hozzájuk való determinált ragaszkodás sohasem sodorta Preyert odáig, ahová az író filozofáló, politizáló Johann Friedelt¹⁷ és Böhmöt, Schwickert, Müller-Guttenbrunnt hajtotta egy tipikus benső kényszerűség, „zum Banater Bekenntnis.”

Mai helye? A Bánátban már szinte elfelejtették; csak egy városvégi utca neve hirdeti még Temesvárott az egykor nevezetes polgármester emlékét. Neve a német irodalomtörténetbe nem jutott be, mint Milowé, aki szerb származása dacára is a bánáti táj, föld és nép, a déli róna szépségének, a honvágnak német költője.

Könyveit sem ismerik már. Wettel nemes, fáradhatatlan buzgóságának köszönhető, hogy „Hannibal”-ja az új században második kiadást ért meg¹⁸ és így emléke szelíd felvirradását elősegítette.

¹⁷ Lásd: *Wettel: Biographischen Skizzen*, 78. l.

Gustav Gugitz: Jahrbücher der Grillparzer Gesellschaft.
XV. köt. 186. és köv. l.

Goedeke: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung.
II. kiadás. IV. k. 221. l., V. k. 324. l., VII. k. 55–56. l.,
Wilhelm Heinsius: Allg. deutsches Bücher Lexikon. Leipzig,
1812. I. k. 940. l.

Wurzbach: Biographisches Lexikon. Wien, 1858. IV. k.
357–58. l.

¹⁸ *Preyer: „Hannibal”.* Deutschbanater Volksbücher. 10. szám. (kiadó: Wettel.)

Monographiája azonban még ma szívesen olvasott könyv Temesvárott, hiszen épen erre a munkára való célzással mondtotta Szentkláray, hogy „neve a halhatatlanság babérára érdemes”.

Az igazság tehát ez: nem volt feltűnőbb költői vagy írói tehetség, de nem is az a jeletéktelen, semmítehetségű irodalmi kreatúra, akinek pusztán avatatlanságból hihetjük.

Első és úttörő volt a bánáti kis számú XIX. századi költők között. Szerény epigon, akit, mint drámaíró, új utat törő benső kényszerűség nem hajtott, aki irányt nem szabott s mivel színpadra nem került — ahol úgyis elbukott volna — teljesen hatás nélkül maradt. Még kevésbé jelentékeny, mint lírikus, mert itt a legkevésbé önálló. Komoly, nemes és becsületes azonban minden írása.

Preyer N. János a bánáti német irodalom kétségtelen úttörője, aki azonban a Bánát rónaságán túl nem jelent fejlődést a német irodalom számára.

Ha „németbánáti szempontból” tekintünk azonban át Preyer János életén és irodalmi munkásságán, akkor nincs könnyebb dolog, mint megadni ennek a rokonszenves férfiúnak a kegyelet, elismerés és méltányosság késői koszorúját, amely megilleti őt.

Mint ember és író kétségkívül típust képvisel, amely megérdemli, hogy emlékezete ne merüljön a teljes elfeledettség homályába.

„Hier (a Bánátban) steht er als einer der Ersten, wenn nicht als erster überhaupt, der als Dramatiker das Deutschtum unserer Heimat dem Deutschtum in seiner Grösse *kulturell* anzugliedern suchte.”¹⁹

Ez a bánáti felfogás — kiemelhetjük — magyar szempontból sem érdektelen. Ma talán kevésbé, mint a régi közös nagy magyar haza idejében. Hiszen nem kételkedünk benne, hogy a bánáti német és a magyar sors megint csak össze fog kapcsolódni!

¹⁹ Fr. Wettel: Gedenklblätter. 24—25. l. (valószínűleg J. Stein szavai).

PREYER NEPOMUK JÁNOS

ÖNÁLLÓ MUNKÁI:

- „Die Sühnung. Dramatisches Gedicht in vier Aufzügen." (Elveszett.)
 „Des ungrischen Bauers früherer und gegenwärtiger Zustand, nebst Darstellung der Folgen und Wirkungen desselben." Pesth, 1838. Vrlag von C. A. Hartleben.
 „Monographie der königlichen Freistadt Temesvar." Temesvár, 1853.
 „Canova. Dramatisches Gedicht in 5 Aufzügen." Leipzig, F. A. Brockhaus, 1853.
 „Die Sulioten. Trauerspiel in 5 Akten." Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854.
 „Ver sacrum. Agls Manuskript." Johann Habacher, Gmunden, 1858.
 „Hunyadi László. Trauerspiel in 5 Aufzügen." Wien, bei C. Gerold's Söhne, 1882.
 „Hannibal. Trauerspiel in 5 Aufzügen." Wien, bei C. Gerold's Söhne, 1882.
 II. kiadás: Deutschbanater Volksbücher: 10.

KISEBB MUNKÁI:

- Egyes költemények a „Banater Zeitschrift" hasábjain. 1828.
 „Apophthegmata." A „Der Spiegel"-ben. 1836. 9. évf. 87—90. sz.
 „Die beiden Sänger." Az „Iris Taschenbuch für das Jahr 1843." 388. l.
 „Elmélkedések a magyar államjog fejlődéséről." A „Delejtű" 1861. évi 38., 45. és 46. számaiban.
 „Salamon". A „Temesvarer Zeitung" 1869. évi 89—95. számaiban.
 „A bántási zsidók állapota a 18-ik században." Emlékkönyv a Délmagyarországi Tört. és Rég. Társulat 1873-ik évi 2-ik ünnepélyes megnyitása alkalmára.

KÉZIRATOK ÉS IRÓI HAGYATÉK:

- 3 darab költeményfüzet.
 „Der Gefangene seiner Frau." Vigjáték 1 felvonásban. (Preyer Sándor ny. ezredes tulajdonában. Tápiószéle, Pest megye.)

TÁRGYUNKRA KÖZVETLENÜL VONATKOZÓ MUNKÁK

BIBLIOGRAPHIÁJA

- Barát, Armin: Die königliche Freistadt Temesvár. Temesvár, 1902.
 Bellai József: Temesvár története. Kézirat. A Temesvári Városi Könyvtárban.
 — — Az 1848-iki márciusi napok Temesvárott. Temesvár, 1892.
 Berkesi István: Temesvár szab. kir. város kis Monographiája. Temesvár, 1900.
 — — A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története. Temesvár, 1900.

- — Temesvár színészete a XVIII. században. Temesvár, 1898.
- Böhm, Leonhard*: Geschichte des Temeser Banats, I—II. k. Leipzig, 1861.
- Brümmer, Franz*: Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des XIX. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. 4. Aufl. Leipzig. Universal-Bibl.
- v. Dorner, J.*: Das Banat. Pressburg, 1839.
- Fekete Mihály*: A temesvári színészet története. Temesvár, 1911.
- Grassel, Johann*: Die königliche Freistadt Temesvár und der Freiheitskampf 1848—49. Temesvár, 1903.
- Hetzel, S. M.*: Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der königl. Freistadt Temesvár. Bpest, 1873.
- C. H. (Hirschfeld)*: Die Belagerung von Temesvár im Jahre 1849. Temesvár, 1849.
- Hoffmann, Leo*: Kurze Geschichte der Banater Deutschen von 1717 bis 1848. Temesvár, 1925.
- Kematmüller, H.*: Bilder aus Temesvárs Vergangenheit. Temesvár, 1885.
- Mileckér, Felix*: Kurze Geschichte des Banats. Verschatz, 1923.³
- Müller-Guttenbrunn, Adam*: Deutsche Kulturbilder aus Ungarn. Wien, 1904.²
- Pesthy Frigyes*: A világtörténet napjai. Pest, 1870.
- Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.
- Rosenfeld Mór*: Emléklap Temesvár szab. kir. város centennáriumi ünnepélyéhez. Temesvár, 1882.
- Schäffer, Karl*: Kurzgedrängte Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. Temesvár, 1882.
- Stein, Joseph*: 25 Jahre deutschen Schrifttums im Banate. Temesvár. „Deutschbanater Volksbücher“. 22.
- Schwicker, H. J.*: Geschichte des Temeser Banats. I—II. k. Pest, 1872.²
- Szentkláray Jenő*: Temesvár szab. kir. város monographiája. Országos Monographia Társaság. é. n.
- — Temesvármegye története. Ország. Monogr. Társaság. é. n.
- — Észrevételek Temesvár phisiognomiájának magyarosításához. Temesvár, 1872.
- Telbisz Károly*: Temesvár története. Temesvár, 1902.
- Wettel, Franz*: Biographische Skizzen. „Deutschbanater Volksbücher“. 6.
- — Gedenklätter. „Deutschbanater Volksbücher“. 29.
- — Sechs Lyriker. „Deutschbanater Volksbücher“. 5.
-
- Der Beobachter. Allgemeiner Stadt- u. Landeskalendar aus den Jahren 1854—1866. — Temesvár.
- Der schwäbische Hausfreund. Volkskalendar aus den Jahren 1916—1919. — Temesvár.
- Schwäbischer Volkskalendar. 1923—1927. Temesvár.
- Temesvári hírlapok, folyóiratok, színházi lapok stb., amelyek az értekezésben idézve vannak.

